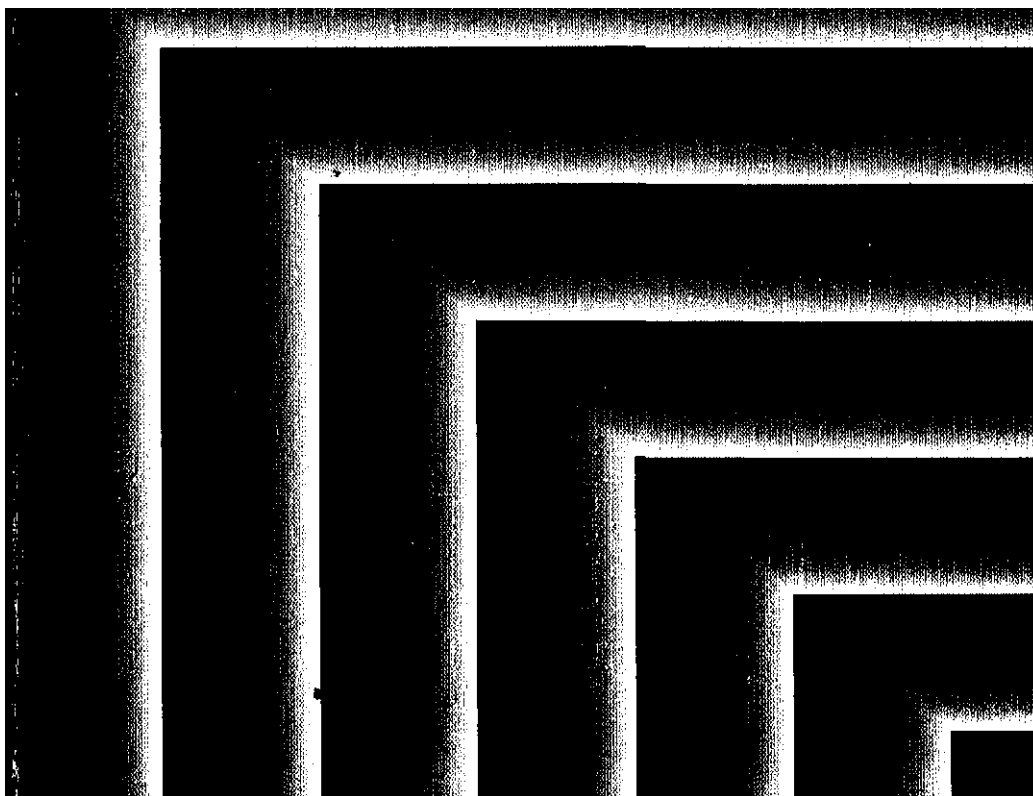


ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР СОЦІАЛЬНИХ
СЛУЖБ ДЛЯ МОЛОДІ

І. М. Трубавіна

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА
З НЕБЛАГОПОЛУЧНОЮ
СІМ'ЄЮ



**Державний центр соціальних
служб для молоді**

І. М. Трубавіна

*Соціально-педагогічна робота
з неблагополучною сім'єю*

**Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України**

ПЕРЕВІРЕНО **Інавчальний посібник**

**Рекомендовано до друку Вченою
"Радою ХДПУ ім. Г. С. Сковороди
2001 року, протоко^№ 12
від 22.06.2001 р.**

ДЦССМ - 2002

**ПЕРЕВІРЕНОЇ
2007**

УДК 37.013.42:392.3

ББК 74.90

Т77

Рецензенти:

М. К. Подберезський — доктор педагогічних наук, професор;

О. М. Іонова — доктор педагогічних наук, професор;

В. О. Тюріна — доктор педагогічних наук, професор;

О. Є. Коваленко - доктор педагогічних наук, професор.

Трубавіна І. М.

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник - К.: ДЦССМ, 2002. - 132 с.

Т77 І8ВМ 966-78х5-16-1

У посібнику розкрито мету, завдання, принципи, зміст соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю в Україні, проаналізовано закордонний і вітчизняний досвід такої роботи, розкрито її етапи, критерії і показники ефективності, форми, методи, види соціально-педагогічних послуг в системі центрів соціальних служб для молоді. Автор розглядає сім'ю як соціальну систему і соціальний інститут і наголошує на координації зусиль усіх фахівців щодо роботи з неблагополучною сім'єю. Розкрито методики роботи з різними типами неблагополучних сімей. Призначено для педагогів, юристів, соціальних працівників, студентів педагогічних вузів, підвищення кваліфікації вже працюючих фахівців.

Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних
закладів, лист № 14/18.2-1822
від 11.12.2001 р.

УДК 37.013.42:392.3

ББК 74.90

ISBN 966-7815-16-1

© І. М. Трубавіна, 2002

© ДЦССМ, 2002

Вступ

Неблагополучні сім'ї — проблема актуальна для українського суспільства. Вона вимагає свого розв'язання, оскільки сім'я — найперший фактор соціалізації дитини, від неї залежить, яким буде наше майбутнє, наше суспільство. Сім'ю визнано у міжнародному співтоваристві найкращою умовою для виживання, захисту і розвитку дітей, основним осередком суспільства, природним середовищем для людини. Отже, зусилля держави, громадськості повинні бути спрямованими на благополуччя і добробут сім'ї, створення умов для захисту її прав у суспільстві і прав її членів у самій родині. Тільки в цьому випадку сім'я буде здатна до саморозвитку, а її члени — до самореалізації. Все це зумовлює необхідність державної сімейної політики в Україні, яка спрямована на укріплення соціального інституту сім'ї; напрямком її реалізації є соціальна (в т. ч. і соціально-педагогічна) робота з сім'єю, яка враховує особливості сім'ї як соціальної системи, первинного колективу, особливої малої соціальної групи. Разом з тим, на сьогодні є нагальною потребою не тільки соціальна підтримка сім'ї, яка має певні проблеми в своїй життєдіяльності (таку роботу здійснює на сьогодні Український державний центр соціальних служб для молоді), але й особлива робота з неблагополучними сім'ями, які мають серйозніші проблеми, в них систематично порушуються права людини (членів сім'ї у родині). Такими сім'ями традиційно займаються силові структури, права людини охороняються законом, але покарання — не єдиний шлях роботи з такими сім'ями. Оскільки головне — це зберегти цілісність сім'ї (її родинні почуття, зв'язки), то тут повинна здійснюватися тривала соціально-педагогічна робота, спрямована на перевиховання членів сім'ї, її педагогізацію. Виникають питання про завдання, зміст, напрямки, форми і методи роботи з такою сім'єю. Доцільним є вивчення та адаптація закордонного досвіду з цієї проблеми, необхідною — координація зусиль і співпраця фахівців, які опікуються такими сім'ями. Запропонований посібник представляє собою поєднання теорії і методичних рекомендацій щодо соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю як із системою і соціальним інститутом, відповідає меті та змісту програми УДЦССМ «Соціальний супровід неблагополучної сім'ї» і може бути використаним для підготовки і підвищення кваліфікації соціальних працівників, які працюють з неблагополучною сім'єю.

I. Теоретичні основи соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю

Соціальна педагогіка має своїм об'єктом різні соціальні інститути, у т. ч. і сім'ю. Разом з тим, на сьогодні в світі відсутнє поняття «сім'я», ще гірше справа з розумінням поняття «неблагополучна сім'я». Жоден міжнародний та вітчизняний закон не дає їм визначень, розкривається поняття «шлюб», але не функції сім'ї і шлюбу. Але соціально-педагогічна робота з сім'єю повинна здійснюватися з сім'ями, а не із шлюбом, хоча сім'ї можуть бути шлюбними чи поза шлюбом.

Сім'я — це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає до себе інші підсистеми (членів сім'ї), це мала соціальна група, первинний контактний колектив. Все це дозволяє говорити про такі її *ознаки*, як: шлюбні, міжпоколінні, кровні, установлені зв'язки між членами сім'ї, родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім'ї); прав сім'ї у суспільстві і прав членів сім'ї у родині, обов'язків членів сім'ї стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів. Стосовно поняття «неблагополучна сім'я» існують різні погляди. Використовуються для опису її неблагополуччя терміни «функціонально неспроможна», «сім'я у кризовій ситуації», «аморальна сім'я», «сім'я з насильством щодо членів родини», «сім'я, де є серйозні помилки і прорахунки у вихованні дітей», «конфліктна сім'я», сім'ї алкоголіків і наркоманів, сім'ї, де є засуджені чи ув'язнені. Аналіз чинного в Україні законодавства приводить до висновку, що *неблагополучними* є ті сім'ї, в яких порушуються права їхніх членів, права людини, порушуються юридичні норми суспільства. Причинами цього можуть бути алкоголізм і наркоманія членів сім'ї, психолого-педагогічна і правова неграмотність, економічні фактори суспільства, хвороби, політична ситуація, насильство щодо членів сім'ї тощо. Отже, можна говорити про неблагополучні сім'ї і *потенційно неблагополучні* (в яких порушені зв'язки сім'ї з мікро- і макросередовищем, внутрішньо-родинні зв'язки, структура сім'ї, спроможність сім'ї виконувати свої функції, є низьким культурний та освітній рівень членів сім'ї). Але не завжди потенційно неблагополучні сім'ї стають неблагополучними. Це залежить від соціального потенціалу сім'ї, активності членів сім'ї, соціальної підтримки сім'ї державою. Що стосується неблагополуч-

ної сім'ї, то її стосуються всі перераховані заходи, метою яких повинно бути збереження цілісності сім'ї, захист її прав у суспільстві і прав членів сім'ї у родині. Це може бути здійснено як через примусові заходи юридичного характеру, так і через створення умов для подолання сім'єю причин і наслідків свого неблагополуччя самостійно чи за допомогою фахівців (педагогів, психологів, медиків, соціальних працівників). Особливе місце в цьому процесі належить соціальним педагогам, які «педагогізують» сім'ю та її мікросередовище, створюють педагогічні умови для благополуччя сім'ї, що дозволяє їй набути позитивного соціального досвіду, засвоїти соціальні цінності, інтеріоризувати їх і організовувати свою життєдіяльність на цій основі. Виходячи з цього, завданнями соціального педагога у роботі з неблагополучною сім'єю є:

- виявлення випадків порушення прав людини в сім'ї; причин неблагополуччя, інформування про них органів влади;
- профілактика девіантної поведінки в сім'ї та суспільстві, рецидивів порушення прав членів сім'ї у родині та суспільстві;
- пропагування ідеальної моделі сімейного життя, здорового способу життя, статевого виховання;
- правова і психолого-педагогічна просвіта населення з питань сім'ї та шлюбу, прав людини;
- організація предметного спілкування членів неблагополучних сімей між собою, з іншими сім'ями для подолання причин неблагополуччя;
- різноманітна допомога в організації життєдіяльності сім'ї, створенні нормальних умов для її життєдіяльності; самореалізації і розвитку її членів. Ця допомога передбачає визнання прав сім'ї у суспільстві, прав людини в сім'ї, обов'язків членів сім'ї один щодо *ОДНОГО*, функцій сім'ї у суспільстві, визнання сім'ї соціальною системою та інститутом і означає сприяння

/./. Всіх сім'ї у:

- збереженні її цілісності, родинних зв'язків, надання можливостей для спілкування;
- виконанні своїх функцій у суспільстві та обов'язків щодо інших членів сім'ї;
- вихованні і розвитку дітей;
- плануванні сім'ї, попередженні небажаних вагітностей;
- створенні належних умов життя;
- організації предметного дозвілля і відпочинку, оздоровлення, участі у заходах культурного і спортивного життя;

— налагодженні стосунків з мікро- та макросередовищем, розв'язанні внутрішньосімейних протиріч, виконанні нею своїх задач відповідно до етапів розвитку сім'ї;

— придбанні, володінні, користуванні, розпорядженні і управлінні майном сім'ї;

— забезпеченні можливостей для спільного проживання дітей з батьками, збереження сім'єю своєї індивідуальності, відокремленості, традицій, цінностей, способу життя (якщо це не суперечить морально-правовим нормам суспільства), таємниці сімейного життя;

— адаптації до нових умов і обставин життя;

— одержанні інформації, необхідної для здійснення життєдіяльності, обміну цією інформацією, співпраці з навколишнім середовищем для задоволення своїх потреб;

— пропагуванні сімейних цінностей, традицій, способу життя;

— реалізації обраного рішення щодо характеру своєї життєдіяльності, місця проживання, перебування і пересування, прийнятті нових членів і виходу вже існуючих із сім'ї;

— дотриманні відповідальності за свої рішення;

— організації сімейної діяльності, спрямованої на реалізацію обраного рішення, мети.

2. Окремим членам, сім'ї у:

— забезпеченні рівності прав та обов'язків, тендерної рівності;

— виборі освіти для дітей, визначенні їх громадянства і спілкуванні з членами сім'ї, які в ній не проживають;

— турботі про дітей, їх вихованні;

— висловлюванні власних думок щодо сімейних проблем;

— забезпеченні захисту, піклування, допомоги з боку інших членів , сім'ї;

— поєднанні виконання сімейних обов'язків з працею;

— самореалізації, творчості;

— забезпеченні проживання і догляду у сім'ї;

— підтриманій рівня життя, необхідного для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку;

— одержанні однакового захисту для дітей, народжених у шлюбі та поза ним;

— користуванні дитячими установами (по догляду за дітьми);

— забезпеченні таємниці кореспонденції дітей і невтручання в їх особисте життя;

- захист дітей від економічної та соціальної експлуатації, всіх форм психологічного і психологічного насильництва, образ, зловживань, відсутності піклування, недбального чи брутального поводження, сексуальних зловживань з боку дорослих, батьків чи осіб, що їх замінюють;
- користуванні рідною мовою, виборі релігії, виконанні її обрядів, користуванні надбаннями культури свого народу.

Мета і завдання соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю, розуміння сім'ї як особливої соціальної системи і соціального інституту, сутності і причин неблагополуччя сім'ї зумовлюють здійснення роботи з нею на основі таких принципів (основних положень теорії, вимогами до практичної діяльності, які забезпечують її успіх та ефективність) [1, 2, 5, 6, 10, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 26]:

- необвинувачення (виходячи з презумпції їїобвинувачеїшяУ, створення умов для виходу з кризи через опору на права сім'ї і позитивне в сім'ї);
- конкретність (розв'язання конкретних проблем конкретної сім'ї у реальних умовах);
- добровільності у прийнятті допомоги;
- орієнтація на пропозицію і надання послуг, а не па їх продаж в безальтернативних умовах;
- орієнтація на державний підхід і на об'єкти соціально-педагогічної роботи, їх проблеми;
- постійний (безпосередній та опосередкований) зворотний зв'язок із сім'єю;
- системність і систематичність у роботі;
- гнучкість у роботі і оптимальність вибору методів, засобів, форм роботи;
- здорового стимулювання;
- індивідуалізації допомоги сім'ям;
- субсидіарності (одержання допомоги відповідно до потреб сім'ї);
- поступового закалювання у середовищі;
- спрямованості на самовизначення, розвиток сім'ї та всіх її членів;
- гуманізму;
- доступності, конфіденційності;
- співпраці з сім'єю;
- цілісного, комплексного та систематичного підходу;
- рівності і якості послуг;
- законності (одержання і захисту прав людини;

- профілактичної спрямованості роботи;
 - солідарності (спрямованість на допомогу і підтримку, які базуються на співчутті, усвідомленості спільного в інтересах, необхідності спільного досягнення мети, організацію спільних дій заради спільних інтересів сімей, розв'язання проблем окремих типів сімей);
 - меліоризму (у процесі розвитку людина і сім'я стикаються з добром та злом, але долають зло через поступове наближення до добра тому, що сім'я власними силами здатна збільшувати сферу добра і збільшувати кількість щастя, а зло при цьому існує як те, чого не можна зараз змінити, але зменшується поступово із покращанням суспільства [22]. Не долаючи перешкод, не можна зрозуміти цінність добра);
 - толерантності (повага до традицій, мети життєдіяльності сім'ї, її права на вибір і сповідання релігії для себе і своїх дітей, на визначення у середовищі, на відмінність, особливість, цілісність, на самостійність у прийнятті рішень і виборі засобів їх реалізації, на участь у формуванні і реалізації сімейної політики, на інформацію);
 - компетентності (означає, що соціально-педагогічну роботу з сім'єю може здійснювати лише особа, яка має для цього професійну освіту і володіє професійно-педагогічною майстерністю);
 - об'єктивності (передбачає реальне сприйняття проблеми сім'ї);
 - демократизму (делегування повноважень, надання самостійності разом з відповідальністю, співробітництво соціального педагога з сім'єю та її членами у розв'язанні всіх проблем сім'ї, представництво сім'ї, розподіл ресурсів та відповідальності);
- відповідальності суб'єктів соціальної роботи за додержання етичних і правових норм, вимог та правил здійснення соціальної роботи.
- принцип падання соціальної допомоги молодій людині незалежно від національності, походження, соціального статусу, сфери зайнятості, місця проживання, релігійної належності;
 - принцип інтеграції, який передбачає взаємодію зусиль всіх соціальних інституцій, зацікавлених у продуктивному процесі соціалізації особистості;
 - принцип адаптації, що визначає особливості включення різних категорій молоді у соціально значиму діяльність;
 - принцип узгодженості короткотривалих та довготривалих перспектив соціалізації особистості, що передбачає взаємодію заходів державної та особистої програми фізичного, культурного, освітнього, психічного розвитку

принцип безкоштовності обслуговування.

Завдання соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю реалізуються у соціально-педагогічних послугах, принципи є основою їх надання, їх «стандартом». Зміст же роботи розкривається у соціально-педагогічних послугах. *Соціально-педагогічні послуги* — вид соціальних послуг, які становлять собою комплекс дій державних, громадських організацій, спрямованих на забезпечення та покращання умов життєдіяльності особистості чи окремих груп, можливості їх самореалізації, реалізації особистих, політичних, соціальних прав, культурних запитів [15]. Специфіка соціально-педагогічних послуг — «педагогізація» мікро- та макросередовища, організація спілкування у різних видах діяльності сім'ї та молоді, надання допомоги їм у соціалізації і вихованні молоді, виконанні сім'єю своїх функцій та реалізації прав.

Соціально-педагогічні послуги поділяються на:

- обов'язкові (гарантовані діяльністю соціальних служб);
- постійні;
- тимчасові (пов'язані з необхідністю розв'язання поточних проблем життєдіяльності і сім'ї, гострих проблем, коли особистість знаходиться в кризі);
- платні (за особливими потребами клієнтів та суб'єктів роботи);
- безкоштовні (спрямовані на реалізацію державних соціальних послуг або послуг громадських і приватних організацій, установ та осіб, які здійснюють благодійну діяльність) [6,15,18].

Соціально-педагогічні послуги надаються центрами соціальних служб для молоді у таких сферах: громадська, економічна, освітня, виховна, культурна, оздоровча (згідно із Законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»). Ці сфери є напрямками (аспектами) змісту соціально-педагогічної роботи з сім'єю. Слід зазначити, що на сьогодні накопичено досвід організації сімейного дозвілля і відпочинку, консультування з проблем сім'ї, виховання дітей, але зовсім немає досвіду навчання сімейного бізнесу, захисту прав сім'ї у суспільстві (а не окремих її членів), прав людини в родині через послуги соціальних служб. Це можна пояснити як відсутністю досвіду соціальної роботи в Україні з неблагополучними сім'ями, так і недосконалістю законодавчого забезпечення роботи з сім'єю (відсутні закони про насильство в сім'ї, про захист прав сім'ї в суспільстві, при системну соціальну роботу з членами неблагополучної сім'ї тощо). Разом з тим, напрямками наукових досліджень у соціально-педагогічній роботі з неблагополучною сім'єю є: економічна, правова,

громадянська освіта і виховання членів сім'ї; національне (естетичне, моральне, трудове, політичне, статеве) виховання членів сім'ї; формування толерантності, культури миру, тендерної рівності в сім'ї; запобігання насильству і негативним явищам у родині, використання потенціалу сім'ї для збільшення її функціональної спроможності.

У світі існують різні моделі надання послуг, які можна виділити на основі етики, соціології, соціальної філософії і психології [25: 128-129]:

/. **Патерналістська модель.** Передбачає прийняття рішень на основі розпоряджень, які приймаються соціальним педагогом одноособово, а члени сім'ї, особистість постають перед фактом. Такі дії сприяють розв'язанню проблем клієнта, спрямовані на його благо, визначаються знаннями і вміннями соціального педагога, але не враховують погляди і бажання людини. Їх застосування є доцільним у кризових ситуаціях, коли члени сім'ї розгублені, а педагог діє в межах своїх посадових обов'язків.

2. Інструментальна модель. Послуги професіонала продаються і купуються, здійснюються на вимогу і прохання клієнта, якщо вони не суперечать закону. Соціальний педагог займає нейтральну позицію. Але він зацікавлений продати послуги, а не здійснити благу справу. У цій моделі відсутня соціальна відповідальність педагога, він її цілком перекладає на плечі клієнта, який не є фахівцем і не бачить наслідків своїх вимог і рішень.

3. Контрактна модель. Клієнт і професіонал рівноправні у виборі рішень, вони узгоджують свої права та обов'язки, але рішення про вибір дії залишається за клієнтом. Вимоги висувуються з обох сторін, відбивають їх цілі, інтереси. Контрактна модель соціальної роботи передбачає надання послуг неблагополучним сім'ям відповідно до причин неблагополуччя на основі укладання угоди між всіма дорослими членами сім'ї (за їх підписом) та соціальним працівником. Контракт передбачає види допомоги, обов'язки учасників щодо надання допомоги та участі в роботі, мету і виконавців, умови роботи, відвідання сім'ї. Контракт є засобом збереження сім'ї, оскільки дозволяє примусово-добровільно залучати сім'ю до соціальної роботи як до останнього шансу перед позбавленням батьківських прав, покаранням члена сім'ї. При позитивних результатах такої соціальної роботи, досягненні мети контракту через постійну роботу членів сім'ї над подоланням негативних звичок робиться висновок про те, що сім'я має належні умови для виховання дітей в ній, не загрожує життю, здоров'ю, розвитку і самореалізації кожного із своїх членів. При негативних результатах роботи, невиконанні умов контракту

членами сім'ї соціальним працівником робиться висновок про те, що сім'я не поліпшила свої стосунки, звички, умови проживання, розвитку її членів, не скористалася запропонованою допомогою, і на цій основі готуються документи про позбавлення батьківських прав, інші примусові заходи щодо захисту прав членів сім'ї у родині. Контракт заключається на певний термін часу, необхідний для соціального супроводу, термін якого може бути подовженим чи скороченим через успіхи сім'ї. Але ця модель ставить сім'ю у залежність від об'єктивності і компетентності соціального працівника, його етичної культури.

4. Персоналістична модель. Ідеальні стосунки між професіоналом та клієнтом вимагають більшого, ніж формальне виконання контракту. Кожен клієнт хоче мати справу з доброчесним професіоналом, а професіонал — з доброчесним клієнтом. Очікування не завжди здійснюються, але робота відбувається на основі опори на позитивне в людині, довіри до неї. Існує загроза порушити професійні межі у стосунках з клієнтом, принципи роботи на основі суб'єктивності сторін.

Моделі етичного прийняття рішень.

Модель «особистість — ситуація». Використовується 2 групи змінних: індивідуальні (самоконтроль, ступінь залежності) та ситуаційні (організаційна культура, здібність до самовдосконалення та самопізнання). Сам процес поведінки постає як пізнавальний, моральний розвиток індивіда. Але ця модель не враховує особливості та етапи розвитку сім'ї, може застосовуватися лише одноразово, у кризових ситуаціях.

Модель «індивід — зовнішнє середовище»-. Етична поведінка розглядається як похідна від індивідуальних характеристик осіб, які приймають рішення, та зовнішнього середовища, яке охоплює правове, соціальне, професійне та індивідуальне середовища. Але ця модель не розглядає особливості взаємостосунків у сім'ї, прийняття нею рішень щодо її блага.

Модель «4 компонента». В основу цієї моделі покладено процес формування етичної поведінки, який проходить 4 етапи: 1) етичне сприйняття та інтерпретація ситуації; 2) етичні судження та точки зору на морально правильний курс дій; 3) вибір моральних цінностей та дій; 4) реалізація моральних форм дій. Така модель передбачає тривале вивчення сім'ї, на що не завжди є час, але означає орієнтацію на співпрацю з сім'єю, повагу до неї.

Загальна модель. Вона поєднує основні елементи інших трьох моделей. Вона враховує вплив факторів зовнішнього середовища, індивіду-

альних характеристик та особливостей процесу прийняття етичного рішення. Серед факторів зовнішнього середовища розрізняють систему заохочень та покарань в сім'ї, взаємостосунків у ній; розподіл влади та моральні принципи; систему управління та ролі членів сім'ї. Індивідуальні характеристики охоплюють рівень морального розвитку індивіда, самоконтроль, стать, мотиваційну орієнтацію особистості. Ця модель є найскладнішою, але відповідає всім принципам соціально-педагогічної роботи з сім'єю як з системою і соціальним інститутом, є виявом компетентності соціального педагога у роботі з неблагополучною сім'єю, показником ефективності співпраці з іншими установами і фахівцями.

Виділяють такі стратегії вибору і прийняття етичного рішення (за Ю.М. Кулюткіним, Г.С. Сухобською), що впливає на надання послуг сім'ям:

/. *Реалістична стратегія.* Людина бере до уваги цінність об'єкта і значущість рівня своїх досягань у залежності від складності завдання. Отже, складніші завдання вимагають більшої компетентності працівника при забезпеченні захисту прав сім'ї і людини як найвищої цінності.

2. *Стратегія ризику.* Ризик пов'язується з вірогідністю помилки. Коли ця вірогідність розглядається стосовно мети, вона і є ризиком, оскільки вказує на можливу невдачу поведінки. Отже, при паданні послуг важливо керуватися метою роботи і конкретністю проблем сім'ї.

3. *Обережна стратегія.* У ситуації вибору людина падає перевагу рішенням, що явно приводять до досягнення мети. Це впливає на теми роботи і передбачає співпрацю з іншими фахівцями щодо конкретної сім'ї, вивчення особливостей сім'ї.

4. *Стратегія інтуїтивного пошуку* базується на збиранні значної за обсягом інформації, глибокому усвідомленні наявних фактів, але не на науковому обґрунтуванні. Розв'язання задач зумовлене минулим досвідом вирішення людиною подібних задач. Тому падання послуг повинно теоретично обґрунтовуватися у кожному конкретному випадку.

Зазначені моделі та стратегії використовуються в залежності від умов соціально-педагогічної роботи, інформованості про них клієнта, підготовленості фахівця, його досвіду, з одного боку, та з іншою — на основі принципів законності, професійної етики соціального педагога у роботі з сім'єю.

Методи соціально-педагогічної роботи — це способи як взаємопов'язаних дій клієнта і соціального педагога, так і способи впливу, здійснюваного на клієнта (сім'ю, особистість) середовищем, соціальним

педагогом з метою соціального виховання, допомоги у захисті прав сім'ї та людини. Отже, методи — це частина соціально-педагогічної діяльності, кожен з них як дія має свою мету, яка підпорядкована меті соціально-педагогічної діяльності. Методи складаються з прийомів (окремих операцій, які не мають мети, виконують якесь завдання). Різноманітна сукупність прийомів складає різні методи. Так, переконання як метод може включати бесіду, паузи, аналіз ситуацій, тестування, приклад тощо). Оскільки соціально-педагогічна робота є складовою частиною та умовою соціально-педагогічної роботи, то методи соціально-педагогічної роботи спираються на результати психологічних і соціологічних досліджень, використовуються спільно з методами психології, соціології, власне соціальної роботи з урахуванням того, що соціальні педагоги ЦССМ — державні службовці. Розрізняють такі методи соціальної роботи [24]:

- загальнонаукові — аналіз, синтез, індукція, дедукція, спостереження, опитування, аналогія, моделювання, експеримент;
- соціально-економічні — натуральна та грошова допомога, пільги, одночасні виплати та компенсації, побутове обслуговування, санкції;
- організаційно-розпорядчі — регламентування, інструктування, контроль;
- соціологічні — соціометрія, аналіз різних видів документації, статистичних даних, ранжування, експертні оцінки, ситуативно-подійний аналіз життєвого шляху, інтерв'ю;
- соціально-педагогічні — інформування, позитивний приклад, перспективи, перенавчання, реконструкція характеру, переключення, ігри різних видів, змагання, заохочення, аналіз педагогічних ситуацій, ситуація вибору, аналіз продуктів творчої діяльності, навіювання, переконання, «вибух»;
- соціально-психологічні — сімейна терапія, тестування, гіпноз, сімейна інженерія, психодрама, психотерапія, арт-терапія, зміна ролі, зміна підходу.

Розкриємо сутність соціально-педагогічних методів у роботі з неблагополучною сім'єю.

Метод вибуху. Обґрунтував і вперше застосував цей метод А.С. Макаренко. Під «вибухом» він розумів миттєве руйнування негативних якостей, негативного стереотипу поведінки у процесі бурхливих емоційних переживань. А.С. Макаренко вважав, що перебудова духовного світу особистості еволюційним шляхом є малоефективним і важким як для вихователя, так і для вихованця. При застосуванні методу вибуху особистість переживає «катастрофу всередині самої себе», їй ніколи розмірковувати, зважувати, розраховувати, хитрувати. Цей метод передбачає доведення

до межі конфлікту особистості з колективом. При цьому чітко ставиться альтернатива: стати об'єктом критики колективу та залишити його або змінити себе, завоювати повагу, авторитет. При несподіваному збігу обставин особистість потрапляє в конфліктну ситуацію, і перед нею постає питання: як бути далі? Внаслідок цього в особистості виникає незадоволення собою, відрив до попереднього способу життя, антипатія до своїх недоліків та прагнення стати краще. Але цей метод можна застосовувати лише в сильному, згуртованому колективі, в крайньому випадку, дуже рідко, в реальних обставинах, разом з іншими методами впливу на особистість. Прийомами створення методу вибуху є: доведення до абсурду негативної лінії поведінки підлітка та нагнітання негативних переживань до межі. Цей метод тільки руйнує негативні якості та поведінку, тому після нього необхідним є застосування інших методів формування свідомості та поведінки.

Метод перенавчання. Цей метод спирається на метод переконання і закріплює його результати. Спрямований на ліквідацію поганих звичок, відучування від поганих дій та привчання до позитивних звичок. Відучування здійснюється через заборону та контроль за діями. Не можна нав'язувати свою волю та думку як найправильнішу та найвірпішу, постійно вказувати на один і той же недолік. Це може викликати протилежну реакцію або нервовий зрив. Не можна також вимагати миттєвої відмови від поганої звички. Необхідно створити чіткий режим, демонструвати позитивні приклади, давати поради щодо поведінки у конкретних ситуаціях. Привчання вимагає послідовності та систематичності дій, дисципліни та самодисципліни.

Метод реконструкції. Цей метод застосовував і обґрунтував А.С. Макаренко. Він вважав, що при перевиховуванні не можна разом з негативними руйнувати й позитивні якості особистості, необхідно зберегти «здорову основу» характеру вихованця. «Реконструкція» означає відбудову усього цінного, позитивного в характері та поведінці. А.С. Макаренко вважав, що педагогу необхідна віра в позитивне у вихованця, і лише на цій основі можливо виправлення особистості. Треба знайти точку опору в душі вихованця, яка стане вихідним пунктом у перевихованні. Позитивні якості інтенсивно охоплюються, а негативні — критикуються.

Етапи «реконструкції»:

1. Вивчення особистості вихованця з метою визначення перспектив майбутнього розвитку.

2. Актуалізація та поновлення позитивних якостей, які досі не були потрібними (створення виховних ситуацій, вправи тощо).

3. Формування тих позитивних якостей, які швидко та легко з'єднуються з ведучими позитивними якостями.

4. Подолання опору вихованця виховному впливу, створення режиму, організація середовища та життєдіяльності вихованця таким чином, щоб не залишилось часу на погані вчинки.

Метод переключення. Сутність цього методу полягає в тому, що зона активності вихованця переводиться у соціально значущу сферу діяльності на основі використання тих позитивних якостей, які є у вихованця. Приклади застосування цього методу знаходимо у «Педагогічній поемі» А.С. Макаренка: колишній крадій С. Карабанов одержує доручення отримати гроші на колонію і прагне всім серцем, щоб на нього напали бандити, а він би відбився від них і виконав з честю доручення; колоністи охороняли шляхи, а колись на них грабували самі тощо.

Метод переключення є ефективним за таких умов: використання поваги до вихованця; вивчення особистості вихованця, особливостей відносин у колективі, спільної думки; постійного контролю за діями вихованців, врахування конкретних обставин життя та діяльності вихованців.

Засобом формування звички правової поведінки є використання педагогом *виховних ситуацій* (спеціально заданого педагогом етапу виховного процесу в сім'ї, середовищі (групі) вихованців; сукупності зовнішніх і внутрішніх умов, що склалися в даний момент між суб'єктами виховного процесу, які цілеспрямовані педагогом на позитивні зміни в системі міжособистісних стосунків і в особистості кожного з вихованців [21]).

Ці методи можуть застосовуватись у різних *формах*. Під формою соціально-педагогічної роботи ми розуміємо упорядковану певним чином структуру діяльності соціального педагога, яка зумовлена метою, завданнями, логікою і методами роботи на конкретних етапах роботи, в конкретних обставинах і характеризується особливими способами керування, організації та співробітництва соціального педагога з клієнтами у професійній діяльності; це варіанти організації діяльності і спілкування соціального педагога і клієнта. Розрізняють такі форми соціально-педагогічної роботи з неблагополучними сім'ями [24]:

а) за складом і кількістю учасників: індивідуальні (з окремою сім'єю чи членом сім'ї); групові (з гетеро- чи гомогенними групами сімей чи окремими членами кількох сімей; масові (із значною кількістю сімей або членів сімей);

б) за тривалістю: одноразові заходи (акції, свята); постійно діючі (лекторії, клуби, консультпункти, рейди, обстеження тощо), «пульсуючі» (діючі за потребою, щоб зняти загострення проблеми, привернути до неї увагу з подальшим переходом до роботи в постійно діючих чи одноразових заходах);

в) за перспективою: розраховані на близьку перспективу — до 2 тижнів (частково розв'язуються гострі проблеми, привертається увага до них); розраховані на середню перспективу — до 2 місяців (розв'язуються певні функціональні проблеми сім'ї, усуваються наслідки); розраховані на віддалену перспективу — від 2 місяців і більше (розв'язуються комплексні проблеми сім'ї, усуваються причини і наслідки);

г) за місцем проведення: стаціонарні (на одному місці багаторазово); виїзні (на одному місці одноразово); пересувні (на різних місцях одноразово); циклічні (на різних місцях багаторазово);

д) за ступенем самостійності учасників: групи самодопомоги сім'ям; групи взаємодопомоги сім'ям; сім'ї, які працюють за допомогою консультанта (у т. ч. за контрактом); сім'ї, які працюють під безпосереднім керівництвом соціального працівника;

е) за рівнем творчості: інформаційні (спрямовані на засвоєння інформації); репродуктивні (спрямовані на відтворення знань, способів дій: лекторії, семінари, університети, диспути); тренувальні (трепіти, практики тощо (спрямовані на застосування на практиці знань, формування умінь, павичок, звичок); творчі (спрямовані на вироблення нових рішень, нових знань та способів дій);

є) за видом діяльності: ігрові, комунікативні, трудові, навчальні;

ж) за умовами здійснення: екстрені, звичайні;

з) за характером спілкування: безпосередні (усні), опосередковані (письмові, за допомогою технічних засобів);

і) за метою: спрямовані на збір та аналіз інформації; участь у формуванні сімейної політики і завдань соціальної роботи; участі, у реалізації сімейної політики і проведенні соціального супроводу сім'ї; профілактику психологічного та його рецидивів; узагальнення результатів; контроль за якістю соціально-педагогічної роботи;

и) за складністю побудови: прості (бесіда, диспут, вікторина, попередження, зустріч); складні (свято, творча гра, похід, ярмарок тощо); комплексні (тематичний день, тиждень, місячник, фестиваль).

Форми організації діяльності центрів супроводу психологічно-педагогічних сімей:
- за напрямком «Сім'я — суспільство»: консультації Фонду молодіж-

ного кредитування, відеолекторії, матеріальна допомога і благодійні акції, свята сімей, соціальне інспектування сім'ї, тематичні зустрічі, тренінги з питань міжособистісних стосунків, стосунків з родичами, факультатив із статевого виховання, індивідуальні консультації, круглі столи, прями ефіри, вечори запитань і відповідей;

- за напрямком «Чоловік — дружина», «Батько — мати»: клуби сімейного спілкування, самодіяльні театри для і за участю проблемних сімей, зустрічі з лікарями, групи само- і взаємодопомоги з членів сімей наркоманів і алкоголіків, клуби матерів-одиначок, правова просвіта подружжя щодо прав у сім'ї, клуб виховання почуттів, тренінги саморегуляції поведінки; навчання і перепідготовка батьків, які не мають роботи, з подальшим працевлаштуванням; семінари з питань забезпечення прав жінки, захисту жінок від насильства, семінари для безробітних із самовдосконалення, подолання стресу, формування впевненості; курси-тренінги з соціального менеджменту для жінок; ярмарок професій; тренінги тендерної рівності, подолання агресивності;

- за напрямком «Батьки — діти»: пошта Довіри, рейди-перевірки, соціальне інспектування сім'ї, консультації, курси та тренінги для батьків, які виховують дитину з девіантною поведінкою, семінари і лекторії, школи батьківської підтримки, консультації для груп взаємодопомоги, тренінги ефективного батьківства, психокорекційний театр, місячник «Увага», телефон Довіри, клуб спілкування;

- за напрямком «Діти — діти»: безкоштовні дитячі сеанси в к/т, видання журналів з творами дітей, творчі майстерні, самодіяльний театр, правова просвіта для окремих категорій дітей, круглі столи, семінари з питань профорієнтації, працевлаштування, тренінги для формування позитивного мислення, подолання стресу, професійна підготовка і перепідготовка дітей з девіантною поведінкою, консультації, курси майстерності, тренінги для розкриття ділових якостей, телефон Довіри (гаряча лінія), ярмарок професій, походи, змагання, ігри.

Профілактична робота з попередження рецидивів у неблагополучних сім'ях здійснюється в таких формах організації діяльності центрів:

- за напрямком «Сім'я — суспільство» — тематичні ефіри, радіожурнали, радіолекторії, виїзні консультації з питань прав сім'ї у суспільстві, бесіди з сусідами, культурні акції та заходи в мікрорайоні, пропагування сімейного образу життя, здорового способу життя; соціальне інспектування сім'ї;

- за напрямком «Чоловік — дружина», «Батько — мати» — зустрічі

із священиками, юристами, педагогами, психологами, лікарями з метою запобігання насильству в сім'ї, формування толерантності, тренінги тендерної рівності; виїзне консультування, телефон Довіри, тематичні ефіри, радіожурнали, лекторії, буклети, листівки щодо запобігання насильству в сім'ї, інформування та консультування з питань корекції сімейних стосунків;

- за напрямком «Батьки — діти» — прес-клуб, виїзне консультування; інспектування сім'ї, бесіди, розповсюдження буклетів «Поради молодим батькам» проти насильства в сім'ї щодо дітей; конференція «Відповідальність батьків за дітей», правова просвіта батьків щодо прав дітей, семінар-практикум з проблем соціалізації жіночої молоді, семінар з питань попередження торгівлі жінками, тренінги і консультації з тієї ж проблеми, попередження дорослого і дитячого алкоголізму, наркоманії, агресивності;

за напрямком «Діти — діти» — тематичні концерти; заняття із статевого виховання, семінари з попередження насильства в сім'ї, торгівлі жінками, соціалізації жіночої молоді, забезпечення прав жінки, дітей, захисту жінки і дитини від можливих незаконних дій, тематичні концерти, бесіди з демонстрацією відеофільмів за певними темами (у т. ч. проти алкоголізму і наркоманії, аморальної поведінки).

Завдання для самоперевірки

1. Розкрийте поняття «сім'я», «неблагополучна сім'я».
2. Чим відрізняється сім'я від шлюбу?
3. Що є метою соціально-педагогічної роботи з сім'єю? неблагополучною сім'єю?
4. Обґрунтуйте завдання соціального педагога у роботі з неблагополучною сім'єю.
5. Що таке принципи соціально-педагогічної роботи з сім'єю? Розкрийте їх.
6. Чи є можливою соціально-педагогічна робота з сім'єю без принципу конфіденційності? В якому випадку?
7. Що є змістом соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю?
8. В чому полягає особливість соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю?
9. Які моделі соціально-педагогічних послуг застосовуються в Ук-

раїні щодо сім'ї? Які вони мають переваги і недоліки, можливості?

10. Розкрийте методи соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю. Чим вони відрізняються від методів виховання особистості?

11. В яких формах здійснюється соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю? Чим пояснюється їх вибір у роботі з сім'єю?

Література

1. Бочарова В.Г. Профессиональная социальная работа: личностно ориентированный подход. — М., 1999.
2. Василькова Ю.В. Василькова Т.А. Социальная педагогика. — М.: Академия, 1990, 440 с.
3. Зайцева З.Г., Трубавіна І.М. Комплексна програма центрів ССМ «Соціальна підтримка сім'ї» // Комплексні програми центрів ССМ. — К.: УДЦССМ, 2001. — С.5-16, 24-26.
4. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р.
5. Зверева І.Д. Концепція соціальної роботи з дітьми та молоддю в Україні / Робочі матеріали семінару ДХФ та АПСВ «Теорія і практика соціальної роботи: менеджмент соціальної роботи». — К.: 2001. — С.4-13.
6. Зверева І.Д., Козубовська І.В., Пічкарь О.П. Соціальна робота з дітьми та молоддю. — Ужгород: УНУ, 2000, — ч.І, 191 с.
7. Кліш А.П. Соціальне виховання підлітків у мікросоціумі. — Дис... капд.пед.н. — Луцьк: 1993, — 141 с.
8. Лобанов В. США: Административная этика и государственная служба // Проблемы теории и практики управления. — 1966, — № 4. — С.68-73.
9. Масный В.Д. Интенсификация взаимодействия школы, семьи, производственных коллективов и общественности в морально-политическом воспитании подростков. — Дис...капд.пед.н. — К., 1979, — 188 с.
10. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка. — Запоріжжя: ЗДУ, 1999.
- // Мустафаева Ф.А. Основы социальной педагогики. — М.: gaudeamus, 2000. — 426 с.
12. На благо ребенка вместе с семьей. Развитие системы защиты детей в Сегежском районе. — М.: Периодика, 1999, — 216 с.
13. Понятійно-термінологічний словник із соціальної роботи. — Ужгород: УНУ, 2001, — 152 с.

i. *М. Трубавіна*

14. Рожков М.И., Селевко Г.К., Тихомирова Н.К. Концепция деятельности социального педагога образовательного учреждения Ярославской области. — Ярославль, 1999, — 21 с.
15. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів. - К.: УДЦССМ, 2000, - 258 с.
16. Современная семья: проблемы, решения, перспективы развития // Материалы международного семинара. — М.: Институт молодежи, 1992, - 206 с.
17. Современная социальная работа. — Ярославль: АСО МАПН, 1998, - 124 с.
18. Соціальна педагогіка / за ред. А.Й. Капської. — К.: УДЦССМ, 2000, - 264с.
19. Соціальна робота з підлітками та молоддю. Проблеми. Пошуки. Перспективи. - К.: УДЦССМ, 2000, - 276 с.
20. Торохтун В. С. Основы психолого-педагогического обеспечения социальной работы с семьей. В 2-х частях. — М.: МГСУ, 2000.
21. Троцько Г.В., Трубавіна І.М. Правове виховання молоді / Науково-методичні матеріали. — Харків: ХДПУ, — 1966, — 21 с.
22. Трубавіна І.М. Етика соціально-педагогічної роботи з сім'єю. — К.: УДЦССМ, 2000, - 94 с.
23. Трубавіна І. М. Методологічні аспекти підготовки майбутніх соціальних педагогів до роботи з сім'єю // «Педагогічні науки». Наукові записки КДПУ. -Кіровоград: КДПУ, -2001. - Вин. 32, ч.І, - с.197-201.
24. Трубавіна І.М. Програма «Соціальний супровід неблагополучно» сім'ї» //Комплексні програми центрів ССМ. — К.: УДЦССМ, 2001. — С.23-43.
25. Шендеровський К.С. Недооцінка та абсолютизація етичного підходу в соціальній роботі //Робочі матеріали семінару «Теорія і практика соціальної роботи: менеджмент соціальної роботи». — К.:ХДФ, АПСВ, 2001, - с.121-129.
26. ШттефанЛ.А. Особливості соціально-иедологічної теорії, її функції та принципи //Зб.н.ир. «Засоби навчальної та науково-дослідної роботи». - Харків: ХДПУ, 2000, - вин.14, с.93-101.
27. Щербань П. Національне виховання в сім'ї. — К.: Борівітер, — 2000.
28. Энциклопедия социальной работы. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993, — в 3-х т, т.1, с.НО, 380.

II. Законодавче забезпечення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю і дітьми девіантної поведінки

Державна політика щодо попередження та подолання девіантної поведінки неповнолітніх після набуття Україною незалежності почала формуватися лише з грудня 1992 р. з появою Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні». До цього періоду молодіжна політика не займала чільного місця в державотворенні України, увага приділялась зміцненню незалежності та економіки держави. Унаслідок цього, заданими Українського центру соціальних досліджень, кількість неповнолітніх, засуджених за окремі види злочинів, з 1992 до 1996 р. збільшилася на 63,8 % [10]. Необхідною стала нова система попередження та подолання негативної девіантної поведінки неповнолітніх, що мала б чітко визначені мету, завдання, об'єкти та суб'єкти цієї роботи, принципи, зміст, форми, методи, починалася б із сім'ї. На сьогодні маємо значну кількість законодавчих актів, програм, що спрямовані на розв'язання цієї проблеми. Для вироблення подальших заходів доцільно було б, на наш погляд, проаналізувати дії уряду в цьому аспекті.

1. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» визначає сутність, значення, мету, завдання, принципи, головні напрями та механізм формування та реалізації державної молодіжної політики на сучасному етапі розвитку України. Декларація відповідає ідеям гуманізації та демократизації суспільства, міжнародним документам щодо підтримки молоді. Декларація передбачає систематичну діяльність держави щодо створення умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу як у власних інтересах, так і в інтересах України. Отже, попередження та подолання негативної девіантної поведінки повинно ґрунтуватися не на забороні та покаранні, а на створенні умов та гарантій для самореалізації в позитивному плані, органічному поєднанні суспільних та власних потреб, допомозі з боку держави молоді виявити свої можливості, потреби, реалізувати їх максимально, активній діяльності самої молоді в цьому процесі, повазі до молоді, координації зусиль усього оточуючого середовища для повноцінного соціального становлення та розвитку молоді.

2. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5.02.1993 визначає загальні засади створення різнома-

І. М. Трубавіна

підтих умов соціального становлення та розвитку молодих громадян України. Цей Закон визначає вік неповнолітніх (до 18 років) та молоді (від 15 до 28 років) і розкриває права і свободи молоді, гарантії держави з їх дотримання, відповідальність за порушення прав і свобод молоді. Знову бачимо опору на позитивне в людині, підтримку, повагу. Основна ідея — молодь — такі ж люди, як і дорослі, але треба їм допомогти навчитися користуватися своїми правами; що вік — не перешкода у професійному чи іншому зростанні. Неповнолітнім, які прагнуть відчувати себе дорослими (працювати, заробляти гроші), держава не перешкоджає, але створює гарантії, умови праці такі, щоб це не зашкодило їх здоров'ю, розвитку. Згідно з цим Законом, надання практичної соціальної допомоги молоді здійснюється соціальними службами для молоді. Соціальні служби, крім іншого, реалізують необхідні заходи з метою запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі (правопорушенням, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, проституції тощо) та їх подолання (ст.6 Закону). Слід зазначити, що термін «соціальні служби для молоді» з'явився в квітні 1991 р. у зв'язку з прийняттям Закону «Об общих началах государственной молодежной политики в СССР». Сьогодні в Україні діє Український державний центр соціальних служб для молоді, який має напрямками діяльності центрів соціальних служб для молоді попередження та подолання негативної девіантної поведінки молоді через створення спеціалізованих служб для дітей, молоді, окремих категорій жінок; проведення науково-практичних конференцій та семінарів, нарад з питань соціальної допомоги й надання соціальних послуг, соціальної профілактики і реабілітації дітей, молоді, жінок; участь у реалізації програм (проектів) соціального становлення та розвитку дітей, молоді (Національна програма протидії зловживанню наркотичними засобами та їх незаконному обігу, Національна програма профілактики СНІДу, комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996-2000 рр., Комплексні заходи Кабінету Міністрів України щодо реалізації державної молодіжної політики в Україні («Молодь України», програма «Діти України», Комплексні заходи щодо профілактики бездоглядності та правопорушень серед неповнолітніх, їх соціальної реабілітації в суспільстві). УДЦССМ розроблено і реалізується комплексна програма «Соціальна підтримка сім'ї», розробляється програма «Соціальний супровід неблагополучної сім'ї», яка спрямована на запобігання, ліквідацію причин і наслідків сімейного неблагополуччя, девіантної і деліквентної поведінки членів сім'ї. На місцях існують обласні, місцеві центри соціальних служб для молоді, які виконують таку ж роботу на регіональному та місцевому рівні.

Слід зазначити, що перші документи, прийняті з молодіжної політики, не є законами прямої дії: вони вимагають інших законів та підзаконних актів, а положення про соціальні служби для молоді були прийняті через 5 років після появи перших правових актів. Але вони визначають, що повинна робити держава для попередження та подолання негативної девіантної поведінки молоді, підтримки сім'ї.

Особливе місце в цій роботі займає Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх» від 25.01.1995 р. Цей Закон базується на Конституції України та Конвенції ООН про права дитини. Основна ідея - соціальний захист і профілактика правопорушень серед неповнолітніх, які повинні здійснювати спеціальні установи для неповнолітніх та інші державні органи (в межах своєї компетенції). В Законі є перша спроба визначення поняття «профілактика правопорушень серед неповнолітніх», під яким розуміється діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх, спрямована на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих неповнолітніх на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання (ст.3). Отже, профілактика правопорушень серед неповнолітніх передбачає: упереджувальну діяльність органів і служб, диференційований підхід у вихованні, створення умов для нормальної життєдіяльності неповнолітніх, координацію зусиль державної влади, громадськості, сім'ї у цій роботі.

Принципи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх, з одного боку, розширюють Декларацію 1992 р. та Закон 1993 р., включаючи специфіку правопорушень неповнолітніх, з іншого боку, враховують усі права й свободи молоді, які названі в Декларації прав дитини, Конвенції про права дитини. Так, ідея якнайкращого забезпечення інтересів дитини реалізується в принципах:

- законності;
- гласності;
- застосування переважно методів виховання і перевиховання, що передбачають вжиття примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку неповнолітніх;
- збереження таємниці про неповнолітніх, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики;

І. М. Трубавіна

- неприпустимості приниження честі і гідності неповнолітніх, жорстокого поводження з ними.

Але в Законі майже не реалізована ідея профілактики правопорушень не в спеціальних установах, органах, службах, а в сім'ї (якщо це можливо). Між тим, усі документи ООН щодо захисту дітей говорять про важливість сім'ї у вихованні дітей, світовий досвід свідчить, що це найбільш ефективна форма, що спеціальні установи — це лише для окремих випадків. Але це не означає, що лише сім'я є суб'єктом профілактики правопорушень, є спеціальні установи, соціальні служби, що працюють на дому (громадська опіка у Великобританії), на вулиці з безпритульними (проект ЮНІСЕФ «Діти вулиці»), через посередників - найбільш поважних людей у кварталі, селищі (асоціація «Політея», Франція), дистанційно (телефон Довіри). Такий підхід до профілактики правопорушень вимагає зовсім відмовитися від заходів примусового впливу на неповнолітніх, переходу до роботи на основі довіри, співчуття, розуміння. Наш закон передбачає упереджувальну роз'яснювальну роботу лише у діяльності кримінальної міліції у справах неповнолітніх, більшість установ діють на основі обмежень чи заходів примусового впливу на основі судового рішення.

Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 р. вперше дає визначення і визнання тим самим існування в Україні бездоглядних дітей, дітей-інвалідів, дітей-біженців, неповної, багатодітної і прийомної сімей, що дозволяє визначити напрямки і заходи щодо охорони дитинства в Україні відповідно до міжнародних стандартів (Конвенції про права дитини), чинного в Україні законодавства. Завданням законодавства про охорону дитинства визнано: розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав і законних інтересів дітей в Україні. Цей Закон передбачає таку систему заходів щодо охорони дитинства:

- визначення основних правових, економічних, організаційних, культурних і соціальних принципів з охорони дитинства, удосконалення законодавства про правовий та соціальний захист дітей, приведення його у відповідність до міжнародних правових норм у цій сфері;

- забезпечення необхідних умов для охорони здоров'я, навчання, виховання, фізичного, психічного, соціального, духовного та інтелектуального розвитку дітей, їх соціально-психологічної адаптації та активної життєдіяльності, зростання в сімейному оточенні в атмосфері миру, гідності, взаємоповаги, свободи, рівності;

- проведення державної політики, яка спрямована на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваг і соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності, заохочення наукових досліджень з актуальних проблем дитинства;
- встановлення відповідальності юридичних і фізичних осіб (посадових осіб і громадян) за порушення прав і законних інтересів дитини, спричинення їй шкоди [4].

Цей Закон включає розділ «Права і свободи дитини», який розкриває їх сутність, механізм забезпечення і відповідальність за їх порушення, розділ «Дитина і сім'я», в якому визнається, що держава захищає права сім'ї (не розкриваючи, однак, цей термін), бо сім'я є природним середовищем для розвитку дітей, і права дитини в сім'ї. Все це сприяє збереженню цілісності сім'ї, використанню її можливостей для виховання, розвитку дітей, їх найкращого захисту. Розділи «Дитина і суспільство», «Дитина в несприятливих та екстремальних ситуаціях» забезпечують захист прав дітей в суспільстві (право на освіту, користування дитиною надбаннями культури, на працю, зайняття підприємницькою діяльністю, на об'єднання в дитячі і молодіжні організації) і несприятливих та екстремальних умовах (утримання і виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, бездоглядних дітей, їх соціальний захист, захист прав дітей-інвалідів і дітей з недоліками розумового чи фізичного розвитку; дітей, які постраждали внаслідок стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф; дітей, які вражені ВІЛ-інфекцією, іншими невиліковними хворобами; захист дітей під час військових конфліктів, дітей-біженців; захист дітей від незаконного пересування, їх права на особисту свободу, в спеціальних установах для неповнолітніх). Отже, цей Закон вперше створив всебічну базу для захисту прав дітей на основі системного підходу (дитина — сім'я — суспільство), підтвердив пріоритет прав дітей у сім'ї та суспільстві незалежно від раси, статі, релігії, походження дітей, народження в шлюбі чи поза ним, окреслив законні напрямки захисту прав дитини, до яких належить і соціальна робота з дітьми та молоддю. Тепер справа за тим, щоб навчити дітей користуватися своїми правами, захищати їх, створити для цього умови.

Ці питання розв'язує наступний Закон: «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», який вперше дає визначення соціальної роботи, розкриває її мету, завдання, зміст, засоби здійснення, вперше дає визначення поняттям «обслуговування», «супровід», «реабілітація», уточнює поняття «профілактика» з точки зору теорії соціальної роботи, вперше вводить в обіг

І. М. Трубавіна

«соціальне інспектування», у т.ч. сім'ї. Закон також визначає основні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю і закріплює, що об'єктами соціальної роботи є не тільки діти та молодь, а й члени їх сімей, що означає системний підхід до здійснення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю, реалізації державної сімейної політики в сфері соціальної роботи. Це дозволяє визначити перспективні напрями державної політики у сфері соціальної роботи з неблагополучною сім'єю, серед яких такі:

- визначення правових засад соціальної роботи з неблагополучними сім'ями;
- розробка та реалізація державних, галузевих, регіональних програм соціальної підтримки і супроводу сім'ї;
- створення сприятливих умов для розвитку сім'ї та кожного її члена, збереження її цілісності через задоволення потреб у виборі виду діяльності, активної участі в творчій, культурологічній, спортивній, оздоровчій діяльності;
- консультування і надання соціальних послуг, різноманітної (у т.ч. соціально-педагогічної) допомоги сім'ям;
- здійснення соціального менеджменту щодо організації діяльності органів виконавчої влади, громадських організацій, спрямованої на подолання соціальних проблем сім'ї;
- здійснення соціально-профілактичної роботи щодо запобігання негативним явищам і насильству в сім'ї, подолання їх наслідків;
- розробка та здійснення комплексу реабілітаційних заходів щодо відновлення функціональної спроможності сім'ї, родинних зв'язків і психологічного та фізичного етапу членів сім'ї, яка потрапила в екстремальну ситуацію, або в якій порушені права людини внаслідок жорстокості і насильства;
- сприяння громадським організаціям, іншим об'єднанням громадян, окремим сім'ям у реалізації ними власних соціально значущих ініціатив і проектів;
- забезпечення дотримання соціальних стандартів та нормативів умов життєдіяльності дітей і молоді в неблагополучних сім'ях.

У Законі визначено основні види соціальної роботи з дітьми та молоддю.

Сукупність послуг, об'єднаних за метою, проблемами і ситуаціями об'єкта соціально-педагогічної роботи, є видом соціальної роботи.

Кодекс України «Про шлюб та сім'ю» визначає правові засади прав

та обов'язків членів сім'ї у родині, їх відповідальність перед суспільством за їх дотримання.

На основі викладеного можна говорити про достатність законодавчого забезпечення соціально-педагогічної роботи з сім'єю як із соціальною системою і соціальним інститутом: закони стосуються девіантної поведінки тільки неповнолітніх; порушення прав дитини в сім'ї та суспільстві; відповідальності дітей за батьків похилого віку; батьків - за неповнолітніх дітей; рівності членів подружжя щодо прав та обов'язків у шлюбі; захисту прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Разом з тим, проголошено, що держава захищає права сім'ї (але не визначено ці права), права сина і доньки у родині, які також не є визначеними, що є причиною відсутності відповідальності за їх порушення. Оскільки закони дозволяють все, що не заборонено, тут є можливості для надання різноманітних соціальних послуг сім'ям у відповідності до соціальних стандартів і гарантій. Не передбачено чинним в Україні законодавством соціальну роботу з членами такої сім'ї, яка опинилась у кризі, неспроможна виконувати свої функції внаслідок аморальної поведінки батьків, зловживання алкоголем і наркотиками. Відсутнє визначення неблагополучної сім'ї, насильства в сім'ї і відповідальність за нього. Це б сприяло реабілітації всієї сім'ї, відновленню спроможності виконувати свої функції в суспільстві, обов'язки щодо дітей.

На сьогодні маємо такі структури, що займаються профілактикою правопорушень серед неповнолітніх (схема 1).

Разом з тим, дітьми з неблагополучних сімей і дітьми з девіантною поведінкою, особливими потребами займаються й інші державні установи.

Ознайомлення з роботою різних державних установ дозволило виявити заходи, які застосовуються до неблагополучних сімей в Україні.

1. Служба у справах неповнолітніх:

- бесіди з батьками у сім'ї, які проводяться спільно з дільничними інспекторами міліції, народними депутатами, або запрошення батьків на таку бесіду до працівника служби у справах неповнолітніх. Метою таких бесід є з'ясування причин невиконання батьками своїх обов'язків щодо дітей, допомога в їх усуненні (матеріальна, у працевлаштуванні, розв'язанні житлових, психологічних, медичних проблем тощо).

- рейди-перевірки сім'ї спільно з дільничними інспекторами;
- позбавлення батьківських прав, опіки, піклування.

2. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх:

- обстеження житлово-побутових умов життя сім'ї, виявлення асоці-

Схема 1.

Органи і служби у справах неповнолітніх



альної та аморальної поведінки батьків, ізоляція дітей від таких умов життя і передача їх у притулок, інтернат соціального патронажу до вирішення майбутнього; запрошення батьків на засідання у виконком для бесіди з ними, попередження про необхідність виконувати батьківські обов'язки щодо дитини та інформування про відповідальність за невиконання цих обов'язків;

- звернення до громадських організацій (перш за все профспілок) та трудових колективів з проханням уплинути на якість виконання батьками своїх обов'язків щодо дітей;

- листи-попередження батькам на домашню адресу щодо необхідності виконання ними своїх обов'язків щодо дітей і інформацію про можливі покарання за їх невиконання;

- бесіди з батьками у сім'ї, які проводяться спільно з дільничними інспекторами міліції, народними депутатами або запрошення батьків на таку бесіду до працівника служби у справах неповнолітніх. Метою таких бесід є з'ясування причин невиконання батьками своїх обов'язків щодо дітей, допомога в їх усуненні (матеріальна, у працевлаштуванні, розв'язанні житлових, психологічних, медичних проблем тощо).

- рейди-перевірки сім'ї спільно з дільничними інспекторами;

- позбавлення батьківських прав, опіки, піклування.

2. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх:

- обстеження житлово-побутових умов життя сім'ї, виявлення асоціальної та аморальної поведінки батьків, ізоляція дітей від таких умов життя і передача їх у притулок, інтернат соціального патронажу до вирішення майбутнього;

- допомога у розшуку сім'ї бездоглядної дитини, виявлення можливостей повернення туди дитини.

3. Дільничні інспектори міліції:

- за заявами сусідів, членів сім'ї здійснюють відвідування сім'ї з метою перевірки інформації і попередження про відповідальність батьків за невиконання обов'язків щодо дітей, запис у протоколі виявлених правопорушень;

- постановка на облік неблагополучних сімей (батьків, які недбало виконують свої обов'язки щодо дітей);

- рейди-перевірки стану сім'ї через зовнішній огляд дітей, умов життя, бесіди з батьками і дітьми;

- влаштування батьків на лікування від алкогольної та наркотичної залежності;

І. М. Трубавіна

- допомога службі у справах неповнолітніх оформити опіку та піклування.

4. Відділи соціального захисту населення:

- допомога сім'ям у виконанні матеріально-побутової (економічної) функції через надання різних видів матеріальної допомоги (субсидій, виплат на дітей, пенсій, гарячих обідів, компенсацій, пільг тощо);

- допомога сім'ям у виконанні виховної функції (надання безкоштовних квитків на свята, в музеї дітям з малозабезпечених сімей).

5. Відділи освіти у райвиконкомках (через інспекторів з охорони дитинства):

- виявляють дітей, які вимагають захисту прав у сім'ї та суспільстві;
- надають матеріальну допомогу дітям з малозабезпечених сімей, організовують їх предметне дозвілля та відпочинок, культурну просвіту (екскурсії, свята).

6. Центри соціальних служб для молоді:

- соціальний супровід неблагополучної сім'ї;
- соціальна підтримка сім'ї;
- соціальне інспектування неблагополучної сім'ї;
- інформаційні і консультативні соціально-педагогічні послуги сім'ям;
- психологічна підтримка сім'ї;
- соціальна реклама здорового сімейного способу життя;
- організація сімейного дозвілля, спілкування, відпочинку; оздоровлення дітей з неблагополучних сімей та дітей з девіантною поведінкою;
- вивчення проблем і потреб сімей різних типів.

На сьогодні повинен існувати, але не існує інститут судових вихователів, які повинні працювати з дитиною, яка перебувала під судом і слідством, умовно засуджена. Місце роботи з дитиною — не обмежено (отже, сім'я, школа, суд, громадські місця). Мета — попередження рецидивів правопорушень, усунення обставин, які цьому сприяють. Слід зазначити, що комісії у справах неповнолітніх, які колись існували у виконкомках, мали змогу викликати батьків на свої засідання: накладати на них штраф за недбале ставлення до дитини, неякісне виховання. Зараз цього немає, існує лише громадська відповідальність батьків за відшкодування збитків, які викликані правопорушенням дитини до 16 років.

На сьогодні, таким чином, маємо в Україні: 1) громадську відповідальність батьків; 2) кримінальну відповідальність батьків за втягування дітей у злочини, правопорушення, аморальний спосіб життя, їх експлуатацію, насильство над ними; 3) адміністративну відповідальність за неякісне

виконання своїх обов'язків в сім'ї; 4) заходи громадського впливу на дорослих членів неблагополучної сім'ї.

Заходи соціально-педагогічного впливу на неблагополучну сім'ю передбачають перш за все захист прав дитини у сім'ї та суспільстві, але цей захист мало стосується сім'ї в цілому: не враховуються особливості позашлюбних, повторношлюбних, неповних сімей, сімей, які мають свій особливий уклад життя (релігійні сім'ї), авторитарних, конфліктних сімей, сімей безробітних з випускників інтернатів; майже не ведеться робота з попередження сімейного неблагополуччя, не враховуються етапи розвитку сім'ї і подружжя, відсутня комплексна робота з сім'єю як із системою за напрямками: «Батько — мати», «Діти — діти», «Батьки — діти», робота в основному ведеться за напрямком «Мати — діти», що не сприяє становленню тендерної рівності в сім'ї та суспільстві; відсутні примусова соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю у разі порушення нею чи кимось з її членів морально-правових норм суспільства, відсутня система соціально-педагогічної роботи з сім'ями мігрантів, біженців, етнічними сім'ями з метою їх адаптації та реабілітації в нашому суспільстві; відсутня сімейна систематична просвіта з прав сім'ї у суспільстві (є лише окремі аспекти з цього питання у Концепції правової просвіти населення).

Все це доводить, що примусовий вилів на основі судового рішення в нашій країні в роботі з профілактики правопорушень — значний. До того ж ми не маємо ювенальних судів, окремого ювенального законодавства. Але до виконання Конвенції про права дитини створено: захист неповнолітніх на попередньому слідстві та дізнанні, інститут судових вихователів для тих, хто засуджений умовно, інститут інспекторів з охорони прав дитинства для захисту від жорстокості, насильництва у сім'ї, навчальному закладі, створення умов для виживання і розвитку дитини, допомоги сиротам.

Виконання цих рішень не є задовільним: якщо в районних відділах освіти існують посади інспекторів з охорони прав дитинства, для допомоги їм діють громадські інспектори в школах, то захист неповнолітніх під час дізнання та слідства залежить від наявності у батьків грошей на адвоката, а інститут судових вихователів, який повинен здійснювати контроль за виконанням судових рішень щодо неповнолітніх, ще не створено. Між тим, судовий виховатець повинен здійснювати заходи щодо попередження нових правопорушень, постійно спілкуватися з неповнолітнім правопорушником, його сім'єю, володіти для цього педагогічними і юридичними знаннями. Існуюче положення про судового вихователя окреслює

і. М. Трубавіна

вимоги до нього, коло обов'язків, навантаження щодо кількості юних правопорушників.

Ще одним недоліком діючої системи профілактики правопорушень є те, що якщо дитина до 11 років скоїла суспільно небезпечні діяння, то кримінальна справа згідно з діючим законодавством закривається, а примусові заходи виховного характеру застосовуються лише з 11 років. До 11 років такими дітьми займаються служби у справах неповнолітніх за місцем проживання дитини. Дієвість такої роботи можна визначити хоча б за таким прикладом: у Московському районі м. Харкова, де проживає 88 тис. неповнолітніх, діє служба у справах неповнолітніх, склад якої становить 3 особи замість 14 за існуючим положенням. Усі інші працівники виконують роботу на громадських засадах і за допомогою працівників інших відділів виконкому. Відповідальність за суспільно небезпечні діяння дитини до 14 років несуть батьки.

Те, що кримінальна відповідальність за особливо тяжкі злочини настає з 14 років, а примусові заходи виховного характеру можуть бути застосовані лише по досягненні дитиною 11 років, призводить до того, що малолітні залучаються дорослими до скоєння злочинів, жебракування, пияцтва, наркоманії, проституції тощо. Такими дорослими займається кримінальна міліція у справах неповнолітніх, але до самих малолітніх може бути застосованою тільки профілактично-роз'яснювальна робота. Виникає питання про спеціальну підготовку фахівців, які б проводили виховну роботу серед малолітніх правопорушників, про зміст, форми, методи такої роботи. На сьогодні маємо лише досвід роботи А.С. Макаренка та його учнів, який вимагає адаптації до умов сьогодення.

Доцільним було вивчення закордонного досвіду роботи з неблагополучними сім'ями з метою його адаптації в Україні. Було виявлено, що ця робота ведеться з різними категоріями неблагополучних сімей на базі державних і муніципальних сімейних центрів, центрів допомоги сім'ям, релігійних установ, громадських організацій, створених сім'ями за ознакою проблем і інтересів сім'ї (асоціації прийомних батьків, батьків дітей-інвалідів), мас-медіа, лікарень, науково-освітніх закладів: в університетах, інститутах, які розробляють та експериментально перевіряють, розповсюджують свої ідеї щодо роботи з неблагополучними сім'ями (програма ІСДР). Діяльність усіх організацій координується соціальним працівником, який знає їх завдання, можливості, базу, засоби впливу, зміст роботи і рекомендує сім'ям відповідну допомогу з їх боку крім тієї, яку сім'я може одержати з боку держави. На сьогодні в Україні ще немає такого

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю

скоординованого надання послуг сім'ї, їх широкого спектру, який забезпечує вибір сім'єю цих послуг, альтернативних державним послугам. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю за кордоном здійснюється за напрямками:

- деінституалізація дітей з девіантною поведінкою та сиріт у прийомних сім'ях;
- нормалізація дітей з вадами у фізичному і розумовому розвитку в біологічних та прийомних сім'ях;
- громадська опіка сімей;
- усвідомлене батьківство;
- укріплення неблагополучних сімей;
- організація груп само- та взаємопідтримки і допомоги, діяльності фасилітаторів із сімейної просвіти;
- формування тендерної рівності, захист жіночих, дитячих прав у сім'ї та суспільстві;
- запобігання і боротьба з насильством в сім'ї;
- попередження і боротьба з наркоманією, палінням, алкоголізмом, проституцією в сім'ї;
- навчання членів сім'ї поведінки у кризових ситуаціях (підтримки тяжкохворих, догляду за ними, спілкування з ними та мікросередовищем, перебування члена сім'ї під слідством та у в'язниці);
- навчання життєвих навичок дітей і дорослих;
- підтримка сім'ї в екстрених ситуаціях (смерть члена сім'ї, вихід дитини з сім'ї, випадки насильства в сім'ї, вимушена зміна місця проживання, втрата роботи членами сім'ї, народження дитини з особливими потребами);
- адаптація сім'ї у новому мікро- і макросередовищі;
- забезпечення умов для поєднання праці з сімейними обов'язками і з життєвими інтересами людини;
- охорона материнства та дитинства;
- планування сім'ї, профілактика ранніх та небажаних вагітностей через статеве виховання;
- об'єднання поколінь (непрацюючих пенсіонерів і молодих активних, але з недостатньою освітою і досвідом молодих осіб).

Всі ці напрямки роботи є законними. Отже, ця робота сприяє: 1) виконанню і відновленню сім'єю своїх функцій; 2) реалізації нею своїх прав у суспільстві та прав членів сім'ї у родині і через це — відновленню родинних стосунків, покращанню стосунків з мікро- та мак-

І. М. Трубавіна

росередовищем; 3) частковій компенсації неповної структури сім'ї, спрямуванню її через співпрацю до самовизначення та самореалізації; 4) реалізації прав людей на сім'ю і проживання в найкращих умовах для виживання, захисту і розвитку, природному середовищі та основному осередку суспільства — у сім'ї.

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю здійснюється в таких видах в Україні та ін. країнах:

1) обслуговування; 2) супровід; 3) профілактика; 4) реабілітація. В основі цих видів — допомога, різна за терміном, формою, ступенем інтервенції, самостійності сімей. У Росії сюди належать: соціальна допомога різних видів, у тому числі і педагогічна, соціальне забезпечення (матеріальне, медичне, психолого-педагогічне) як форма допомоги жертвам війни і особам, які потерпіли від війни. Ці види соціально-педагогічної роботи спрямовані на допомогу одержати різноманітні засоби для життя і допомогу в особливих життєвих ситуаціях, які забезпечують соціальний захист і адаптацію інституту сім'ї в суспільстві. Отже, *метою соціально-педагогічної роботи з сім'єю* повинно бути збереження цілісності сім'ї, захист прав сім'ї у суспільстві і прав членів сім'ї у родині для ліквідації причин неблагополуччя, самореалізації і розвитку її членів, а *завданнями*: попередження рецидивів і причин неблагополуччя, ліквідація причин і наслідків неблагополуччя, відновлення соціального потенціалу сім'ї в суспільстві для якісного виконання нею своїх функцій. Така спрямованість соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю, яка має свої етапи розвитку, дозволяє здійснювати допомогу їй лише в той проміжок часу, в який вона не може без неї існувати, і лише необхідну допомогу, ліквідує споживацький підхід до допомоги (у Франції існує зараз погляд: якщо при гарній оптимальній системі надання послуг сім'ям та громадянам проблеми все ж якимось чином виникають, то причиною є не громадянин чи сім'я, а суспільство, яке допустило до виникнення проблеми і повинно її розв'язати), сприяє формуванню активності і самостійності сімей у суспільстві на основі соціального навчання, участі у формуванні і реалізації державної сімейної політики, громадському житті, що сприяє, в свою чергу, демократизації суспільства, становленню правової, громадянської і соціальної держави. Отже, сім'я стає дійсно «колискою демократії» і буде більш повно виконувати функцію соціалізації.

Завдання для самоперевірки

1. Еволюція законодавства України про роботу з дітьми девіантної поведінки.
2. Законодавче забезпечення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю.
3. Роль центрів соціальних служб для молоді у запобіганні і ліквідації девіантної поведінки дітей і молоді.
4. Центри соціальних служб для молоді як осередок соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю.
5. Функції органів державної влади в роботі з неблагополучною сім'єю.
6. Мета законодавчого забезпечення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю.
7. Недоліки і можливості поліпшення такої роботи в Україні через законодавче забезпечення.
8. Що ефективніше: примусова чи добровільна робота соціального педагога з неблагополучною сім'єю?

Література

1. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 р.
2. Державна доповідь про становище дітей в Україні. - К.: Держкомсім'ї та молоді, УІСД, 1999.
3. Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 р.
4. Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р.
5. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р.
6. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р.
7. Кодекс про шлюб та сім'ю в Україні.
8. Конвенція ООН про права дитини. - К: Рппт^РгезэТМ, 1999.
9. Шость Н.В., Козир М.К., Ситник О.М. Енциклопедія правового захисту неповнолітніх - К., 1997.
10. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України «Про становище молоді в Україні». - К.: Держкомсім'ї та молоді, УІСД, 1999.

/./ М. Трубавіна

III. Види соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю

Розрізняють такі види соціальної роботи: соціальне обслуговування, соціальна профілактика серед дітей та молоді, соціальна реабілітація та супровід дітей та молоді. Вимагає визначення соціально-педагогічна специфіка цих видів соціальної роботи. Оскільки така робота є складовою соціальної роботи, то в ній також виділяються обслуговування, профілактика, реабілітація і супровід. Особливості сім'ї і мета та завдання соціальної педагогіки дозволяють розкрити специфіку цих видів роботи.

Соціально-педагогічне обслуговування — вид соціальної роботи, який спрямований на задоволення потреб і розв'язання поточних проблем, протиріч сім'ї, які виникають у процесі її життєдіяльності через надання різноманітної допомоги сім'ям та її членам. Допомога означає надання сім'ям послуг у: сфері освіти, культури, охорони здоров'я, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку, доборі роботи і працевлаштуванні, професійної підготовки, перепідготовки, освіти і професійної орієнтації; фізкультурно-оздоровчих послуг. Обслуговування неблагополучної сім'ї реалізується через: організацію змістовного дозвілля, відпочинку, оздоровлення сім'ї, сімейну просвіту, навчання сімейного бізнесу, розробку планів розвитку сім'ї для удосконалення внутрішньосімейних стосунків, життєдіяльності і розвитку сім'ї і кожного її члена, консультування сім'ї, корекція сімейних стосунків. Обслуговування ґрунтується на цілісності і збалансованості державних, громадських та приватних соціальних програм [2], на координації функцій соціальних працівників, суб'єктів соціальної роботи.

Соціально педагогічна реабілітація - це комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом і сім'єю суспільних зв'язків та відносин унаслідок погіршення стану здоров'я, стійких розладів функцій організму (інвалідність); зміни статусу (особи похилого віку, безробітні, біженці); умов життя (смерть члена сім'ї, втрата житла тощо). Метою цих заходів є повернення сім'ї до виконання її функцій, формування в особистості позитивного ставлення до життя, праці, навчання. Об'єктами соціальної реабілітації є сім'ї, які опинились у кризовій ситуації: діти-інваліди та їх батьки; діти-сироти, жінки та діти, які зазнали різних форм насильства; безробітні, особи похилого віку [3]. Реабілітація спрямована на конкретну особистість чи сім'ю, але у певному

соціумі, що зумовлює вибір заходів для відновлення їх можливостей і потенціалу на основі врахування зв'язків з мікросередовищем, його особливостей. Соціально-педагогічна реабілітація сім'ї повинна бути спрямованою на відновлення соціального і виховного потенціалу сім'ї, захист її прав у кризових ситуаціях, що дозволить їй повернутися до функціональної спроможності у суспільстві, знайти мету життєдіяльності і місце у мікро- і макросередовищі, самостійно розв'язувати проблеми. Реабілітація здійснюється як фахівцями, так і самою особистістю у спільній діяльності, яка передбачає комплекс заходів, їх неперервність, інтенсивність, підпорядкованість меті, індивідуальність відбору, наступність, комплексність заходів, співпраця з клієнтом та його оточенням, здійснення заходів на початку виникнення проблеми, профілактика рецидивів. Реабілітація передбачає надання допомоги особистості чи сім'ї, поки вони не відновили свої функції, життєдіяльність. Ця допомога залежить від потреб клієнта, характеру його проблем. Відновлення організму і потенціалу людини у реабілітації передбачає наявність орієнтирів для виявлення меж і ступеня допомоги. Таким орієнтиром є якість життя - ступінь сприйняття окремою особою чи групою людей факту задоволення своїх потреб, наявність можливостей для досягнення щастя і самореалізації. Сюди належать умови життя людини, домашні обставини, задоволеність працею чи навчанням, оточення, соціальні та політичні умови [4]. Вимірюється якість життя через оцінку таких показників, як: 1) фізичний стан і функції; 2) психологічна сфера (пізнавальна діяльність, емоційна сфера, самооцінка); 3) рівень незалежності; 4) соціальні стосунки; 5) оточуюче середовище. Тому соціально-педагогічна реабілітація повинна здійснюватися у залежності від проблем сім'ї та особистості у комплексі з медичною, психологічною, соціальною, які з різних боків розв'язують проблеми дитини чи сім'ї. Реабілітація здійснюється на базі спеціалізованих служб, які в змозі виконати захисну, відновлюючу, компенсаторну та профілактичну функцію (профілактика здійснюється вторинна, з метою попередження рецидивів стресових факторів і кризових ситуацій) через створення умов у суспільстві, мікросередовищі, вдома для реабілітації особистості та сім'ї. У суспільстві це: соціально-реабілітаційні і кризові центри, соціально-реабілітаційні програми, підготовлені фахівцями, у мікросередовищі - організація спілкування і різноманітної діяльності, незважаючи на існуючі для цього обмеження навчання самообслуговування та самопомоги, формування чи відновлення соціального досвіду, у сім'ї - укріплення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини від сім'ї, корекція розвитку та стосунків, пошук і розміщення дитини у прийомну сім'ю.

І. М. Трубавіна

Соціальний супровід - робота, спрямована на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально не захищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу [5]. Соціальна опіка - це представлення інтересів особистості соціальним працівником в органах державної влади, місцевого самоврядування тощо з метою захисту прав людини; допомога - це соціальні послуги, а патронаж - соціальні послуги, переважно вдома, дітям, які знаходяться під державною опікою. Тому *соціальний супровід неблагополучних сімей* - це вид соціальної роботи, який передбачає здійснення системи комплексних заходів соціальними службами щодо тривалої допомоги сім'ям та їх членам з метою збереження сім'ї, відновлення родинних стосунків, захисту і реалізації прав членів сім'ї у родині і прав сім'ї у суспільстві через створення умов для цього у суспільстві та сім'ї. Соціальний супровід здійснюється щодо неблагополучних сімей після реабілітаційних заходів з членами сім'ї для попередження рецидивів неблагополуччя; надання можливостей сім'ї для подолання причин і наслідків неблагополуччя, навчання самостійного розв'язання проблем.

Соціально-педагогічний супровід - це довготривала, різноманітна допомога різним типам неблагополучних сімей, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин неблагополуччя (чи їх можливої компенсації), форсування формування здатності сім'ї самотужки розв'язувати свої проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціал, права в суспільстві; корекцію і покращання внутрішньосімейних стосунків, стосунків сім'ї із мікро- і макросередовищем.

Критеріями ефективності соціально-педагогічного супроводу неблагополучної сім'ї як системи є: 1) відновлення і виконання нею своїх функцій (репродуктивної, соціалізації дітей, економічної і господарсько-і побутової, рекреативної і психотерапевтичної, комунікативної, гедоністичної); 2) відновлення внутрішньосімейних зв'язків і їх стабілізація (емоційна близькість, фізична близькість, спільне проживання із спільним веденням господарства і вихованням дітей; юридична фіксація шлюбу); 3) відновлення зв'язків сім'ї з мікросередовищем (ділові стосунки на роботі, в школі, доброзичливі із сусідами); 4) відновлення зв'язків із макросередовищем (контакти з колишньою батьківщиною, участь у житті діаспори, релігійної громади, відзначенні державних, національних, релігійних свят, адаптація до мовного середовища, організація роботи недільних шкіл).

Одним із засобів цього є *соціальне інспектування* неблагополучної сім'ї, яке вперше введено в Україні у 2001 р. і дає право соціальному працівнику

входити в сім'ю (за Законом «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»). Соціальне інспектування сім'ї - це складова соціального супроводу неблагополучної сім'ї, умова успішної соціальної роботи з такою сім'єю. Метою соціального інспектування є контроль соціальним працівником за реалізацією у сім'ї прав людини; виявлення випадків їх порушення та умов, які цьому сприяють. Соціальне інспектування неблагополучної сім'ї - це перевірка, оцінка та облік порушень прав людини у сім'ї, умов життєдіяльності сім'ї, які цьому сприяють. Соціальне інспектування є початком соціального супроводу неблагополучної сім'ї і здійснюється протягом визначеного тривалого часу для перевірки ефективності соціальної роботи з сім'єю.

Соціальне інспектування здійснюється соціальним працівником центру соціальних служб для молоді спільно з дільничними інспекторами міліції, працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Соціальне інспектування сім'ї здійснює працівник центру соціальних служб для молоді, який має вищу педагогічну чи юридичну освіту, відповідає за реалізацію програми «Соціальний супровід неблагополучної сім'ї» у районному (місцевому) центрі соціальних служб для молоді.

Об'єкти соціального інспектування:

- сім'ї, де дитина перебуває на обліку в службі у справах неповнолітніх, кримінальній міліції у справах неповнолітніх, скоїла правопорушення чи злочин; умовно засуджена, відбуває покарання у ВТК, знаходиться у школі соціальної реабілітації, професійно-технічному училищі соціальної реабілітації, повернулась з місць позбавлення волі, перебуває на обліку у наркологічному диспансері, не відвідує школу, повернена з притулку для неповнолітніх у сім'ю;
- сім'ї, де дорослі члени сім'ї знаходяться на обліку в міліції, наркологічному диспансері, умовно засуджені за порушення прав людини в сім'ї, перебувають на обліку в службі у справах неповнолітніх як неблагополучна сім'я.

У своїй діяльності соціальний працівник, який здійснює соціальне інспектування сім'ї, підпорядковується директору центра ССМ і начальнику відділу реалізації соціальних програм, керується Положенням про ЦССМ і діючим у сфері соціальної роботи законодавством.

Функції працівника ЦССМ у соціальному інспектуванні сім'ї:

- діагностична (чи є порушення прав людини в сім'ї);
- оцінна (наскільки порушуються права людини в сім'ї);
- попереджувально-профілактична (щодо рецидивів порушення прав людини в сім'ї);

/./ М. Трубавіна

- інформаційна (на основі одержаних відомостей про порушення прав людини в сім'ї, умов, які цьому сприяють, передача цих даних в інші органи державної влади);

- наглядово-контрольна (облік і перевірка житлово-побутових умов життя сім'ї, виконання приписів соціального працівника, реалізація прав людини членами сім'ї у родині);

- охоронно-захисна (вжиття екстрених заходів щодо порушень прав людини в сім'ї: вилучення дитини з сім'ї разом з працівниками міліції, служб у справах неповнолітніх; направлення жертв сімейного насильства до притулку для жінок, для неповнолітніх);

- комунікативна (налагодження взаємодії соціального працівника з членами сім'ї, залучення і спонукання сім'ї до соціальної роботи з подолання причин і наслідків неблагополуччя);

- координаційна (залучення до роботи інших фахівців: медиків, психологів, юристів для розв'язання проблем у сім'ї).

Права соціального працівника у соціальному інспектуванні неблагополучно! сім'ї:

1. Право відвідувати сім'ю з метою контролю за додержанням прав людини в сім'ї, створення умов для цього. Відвідання сім'ї здійснюється разом з працівниками міліції або, у разі підпису сім'єю і соціальним працівником контракту про соціальну роботу, — за згодою членів сім'ї в межах, обумовлених контрактом.

2. Право спілкуватися з усіма членами сім'ї щодо мети соціального інспектування, з сусідами сім'ї з метою одержання відомостей про сім'ю.

3. Право звертатися до міліції, центрів зайнятості, служб у справах неповнолітніх, установ освіти, служби соціального захисту, судів з метою одержання даних про неблагополучну сім'ю, перевірки відомостей, наданих членами сім'ї, сприяння сім'ї у збереженні її цілісності, додержання нрав у суспільстві її і членів сім'ї, створення умов для реалізації прав людини в сім'ї та суспільстві.

4. Право інформувати відповідні органи про порушення прав людини в сім'ї і нрав сім'ї у суспільстві.

5. Право надавати соціальні послуги членам сім'ї вдома: інформаційні, консультативні, матеріальну допомогу.

6. Право контролю за ефективністю соціальної роботи з неблагополучною сім'єю вдома і в установах, які здійснюють соціальну роботу з нею.

7. Право на подання обґрунтованих рекомендацій щодо соціальної роботи з сім'єю іншим суб'єктам соціальної роботи з метою координації

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю

дій щодо порушення питань про різноманітну допомогу членам сім'ї у випадку необхідності.

8. Право на захист і охорону з боку міліції щодо виконання своїх обов'язків під час інспектування сім'ї.

Обов'язки соціального працівника у соціальному інспектуванні неблагополучної сім'ї:

1. Відвідувати неблагополучну сім'ю двічі на місяць і вивчати житлово-иобутові умови сім'ї, стосунки між членами сім'ї, дотримання прав людини в сім'ї; складати акт про обстеження житлово-побутових умов сім'ї, характеристику сім'ї.

2. Пропонувати і надавати сім'ї під час інспектування соціальні послуги, звітувати про їх надання у ЦССМ.

3. Перевіряти інформацію про неблагополучну сім'ю у відповідних органах.

4. Повідомляти про порушення прав людини, виявлені під час інспектування, відповідні органи, а також повідомляти про ефективність соціальної роботи з сім'єю для пом'якшення санкцій до членів сім'ї, залишення батькам батьківських прав.

5. Сприяти за наслідками інспектування в одержанні сім'єю соціальної допомоги, пільг, субсидій, працевлаштуванні; організації лікування, відпочинку і дозвілля дітей, направлення членів сім'ї на лікування у центри медико-соціальної реабілітації (за виявленням алкоголізму і наркоманії), в притулки для неповнолітніх і для жінок (коли виявлено грубе чи систематичне порушення прав людини в сім'ї, що загрожує її життю, розвитку, здоров'ю).

6. Вести журнал соціального супроводу неблагополучної сім'ї.

7. Координувати свої дії з працівниками правоохоронних органів, служби у справах неповнолітніх, установами освіти, медичними закладами.

8. Вносити рішення спільно з іншими працівниками ЦССМ, які працюють з неблагополучною сім'єю, про припинення соціального супроводу сім'ї, передачу матеріалів про ефективність соціальної роботи з сім'єю у службу у справах неповнолітніх, правоохоронні органи для вирішення подальшої долі сім'ї і неповнолітніх.

9. Дотримуватися фінансової дисципліни.

10. Здійснювати інспектування, дотримуватись Положення про інспектування сім'ї, чинного законодавства, етичних стандартів і норм соціального працівника.

11. Дотримуватись правил охорони праці.

На основі інспектування сім'ї здійснюється, при необхідності, втручання в її життєдіяльність соціальним педагогом.

Оскільки *соціальна профілактика* - це вид соціальної роботи, спрямований на локалізацію, обмеження, виявлення, попередження і запобігання соціальним відхиленням, негативним явищам, впливам та їх наслідкам на життя і здоров'я людей, усунення причин і умов виникнення асоціальної поведінки [2], то *соціально-педагогічна профілактика* негативних явищ і насильства в сім'ї - це система заходів, спрямованих на створення умов для попередження утиску прав сім'ї та її членів, негативних явищ і впливів, виявлення і подолання цих явищ, утиску прав, їх наслідків. Здійснюється в таких напрямках: підготовка молоді до сімейного життя, роз'яснення прав сім'ї та її членів у суспільстві самим сім'ям, формування відповідального та усвідомленого батьківства, попередження сімейних конфліктів, виявлення потенційно неблагополучних сімей, попередження розлучень, дисгармоній, стресів, помилок у сімейному вихованні, пропагування сімейного способу життя, здорового способу життя.

Соціально-педагогічна профілактика у роботі з сім'єю передбачає створення умов для: 1) забезпечення взаємовідповідності, сумісності членів подружжя; 2) збереження різними способами контактів між членами сім'ї; 3) розвитку як особистості кожного з членів сім'ї, відпочинку один від одного; 4) підтримки самотності сім'ї за рахунок традицій та ритуалів.

Профілактика передбачає навчання людей нових навичок, які допомагають їм досягти поставленої мети, а також здійснення змін у соціальному середовищі, які б підтримували і стимулювали нормальну життєдіяльність особистості і сім'ї [5: т.2, 172]. Отже, профілактика передбачає формування і реалізацію такої державної сімейної політики, яка б розв'язувала проблеми сім'ї і розглядала її як суб'єкт, а не об'єкт соціально-педагогічної роботи. Профілактика спрямована на запобігання сімейним проблемам, умовам, які цьому сприяють; рішення проблем, які ще не виникли, але можуть виникнути під впливом різних об'єктивних і суб'єктивних факторів [там же]. Все це вимагає застосування таких форм роботи, які б передбачали чергування загальносімейних заходів і послуг, і тих, які стосуються батьків, окремо - дітей, окремо - чоловіка чи дружини та батька чи матері з дітьми (що означає реалізацію системного підходу до роботи з сім'єю).

Усе вищевикладене дозволяє говорити про те, що неблагополучна сім'я вимагає перш за все реабілітації та супроводу, в той час, як потенційно неблагополучна сім'я - обслуговування і профілактики.

Модель кризового втручання передбачає 1) визначення травмуючої події та її впливу на особистість; 2) визначення необхідних для оволодіння ситуацією засобів; 3) пошук альтернативних засобів розв'язання конкретної ситуації; 4) використання особистістю нових способів подолання кризи та аналіз досягнутих результатів. Щодо сім'ї передбачаються такі етапи втручання: 1) оцінка сильних і слабких сторін сімейної системи, її здатності до змін і зацікавленості в них, її ресурсів; 2) сімейна терапія з метою покращання спілкування між членами сім'ї і розв'язання прихованих проблем, які виявилися в кризовій ситуації [25, т.1:115-116].

Етапами тривалої соціально педагогічної реабілітації сім'ї є: а) створення умов для перешкоди впливу несподіваних сильних стресових факторів, їх пом'якшення; б) усунення наслідків дій цих факторів; в) усунення причин дій цих факторів.

Оскільки усунення причин дій стресових факторів може бути швидким чи тривалим процесом, то реабілітація може також бути екстреною та тривалою. У випадку тривалої реабілітації можна говорити про діагностику, раннє втручання, адаптацію і реадaptaцію, ресоціалізацію.

Етапами здійснення соціально-педагогічного супроводу неблагополучної сім'ї є:

1. Виявлення неблагополучних сімей до соціального педагога для подолання кризової ситуації. Неблагополучні сім'ї можуть бути виявлені: шкільними психологами, класними керівниками, вчителями, міліцією, сусідами, які зобов'язані повідомити про порушення прав людини в сім'ї органи державної влади. Якщо сім'я переступила морально-правові норми суспільства і знаходиться на обліку в міліції, то шансом залишення батьківських прав, попередження розлучень є робота сім'ї за контрактом з соціальним педагогом; у разі зняття сімейної кризи, її наслідків, причин сім'я знов починає існувати своїм життям, але під наглядом соціального педагога і міліції. Неуспіх роботи за контрактом приводить до дій органів влади із захисту прав людини.

2. Знайомство з сім'єю, збір інформації про неї, визначення її проблем, формування позитивної мотивації до участі в роботі з соціальним педагогом.

3. Подолання опору окремих членів сім'ї роботі через опосередкований вплив інших членів сім'ї, роз'яснення необхідності роботи, звернення до позитивного в сімейних стосунках, інформування про наслідки бездіяльності, показ перспектив роботи.

І. М. Трубавіна

4. Досягнення згоди сім'ї на соціально-педагогічну роботу, заключення контракту про обов'язки сторін у роботі.

5. Подолання наслідків неблагополуччя, стабілізація і корекція стосунків, укріплення зв'язків із мікросередовищем, усунення причин неблагополуччя. Розв'язання проблем сім'ї.

6. Профілактика рецидивів неблагополуччя, спрямування сім'ї на самовизначення і самостійне розв'язання проблем. Перевірка результатів роботи через опосередкований чи безпосередній нагляд.

7. Вихід із сім'ї соціального педагога. Закінчення контракту. Аналіз результатів. Розробка рекомендацій щодо подальшого самостійного життя сім'ї.

Завдання для самоперевірки

1. Що таке вид соціальної роботи?
2. Які види соціально-педагогічної роботи здійснюються з неблагополучною сім'єю?
3. Розкрийте сутність соціально-педагогічного обслуговування дітей, молоді та їх сімей.
4. Розкрийте зміст соціально-педагогічної реабілітації неблагополучної сім'ї.
5. Розкрийте особливості соціально-педагогічного супроводу неблагополучної сім'ї.
6. Що таке соціальне інспектування неблагополучної сім'ї, його значення для соціально-педагогічної роботи.
7. Етапи і критерії ефективності соціально-педагогічного супроводу сім'ї.
8. Соціально-педагогічна профілактика у роботі з сім'єю.

Література

1. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» від 21.06.2001 р.
2. *Зверева І. Д.* Концепція соціальної роботи з дітьми та молоддю в Україні // Робочі матеріали семінару ДХФ та АПСВ. Теорія і методика соціальної роботи: менеджмент соціальної роботи. - К., 2001. - С. 4-13.

3. Соціальна педагогіка / За ред. А.Й. Папської. — К.: УДЦССМ, 2000. - 264 с.
4. Сулеберидзе Е.В., Осадчих А.И. Методические подходы к изучению качества жизни пожилых и престарелых // Возведение «мостов» сотрудничества между Россией и ЕС в развитии социальных служб накануне нового тысячелетия. - Москва - Пенза - Самара. - 1999. - С. 166-171.
5. Энциклопедия социальной работы. В 3-х т. М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1993. - Т.1.

IV. Робота соціального педагога з різними категоріями неблагополучних сімей

4.1. Соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки та їх сім'ями

Проблема попередження і подолання негативної девіантної поведінки дітей та молоді — актуальна проблема сучасної педагогічної науки, бо сучасних досліджень у цій галузі, узагальнення практичного досвіду дуже мало. Зараз ми маємо зовсім інші суспільно-політичні та економічні умови життя, інші орієнтири в суспільстві, інші інтереси молоді, з одного боку, і з іншого — різке розшарування, зuboжіння населення, поширення наркоманії, алкоголізму, проституції, злочинів та правопорушень серед неповнолітніх, особливо серед тих, кому ще не виповнилося 11 років. Причинами цього є:

- 1) недоліки виховної роботи в системі освіти;
- 2) особливості нашого законодавства: відповідальність за особливо тяжкі злочини неповнолітні несуть з 14 років, лише з 11 років до них можуть бути застосовані примусові виховні заходи (обмеження дій, поведінки у спеціальних закладах для неповнолітніх);
- 3) недоліки роботи державних служб, що займаються неповнолітніми;
- 4) нестабільність у суспільстві;
- 5) вільний доступ неповнолітніх до ЗМІ, які тиражують насильництво, розпусту, культ сили;
- 6) втрата можливостей позитивно реалізувати себе через чесну працю (неповнолітні, хоч і мають право на трудоустрій, але реально реалізувати це право в умовах безробіття дорослого населення не можуть) [4;19].

На сьогодні існують такі підходи до профілактики злочинів неповнолітніх [22]:

1. Біологічний (фізіологічний) — корекція чи контроль над умовами, які викликають злочинну поведінку.
2. Психологічний (психіатричний) — зміна психологічного стану та усунення причин, які його викликали.
3. Соціальний — укріпити зв'язки та взаємодію між неповнолітніми правопорушниками і законотрухняними однолітками, батьками та іншими дорослими.
4. Підхід, який виходить з того, що злочинна поведінка визначається

відсутністю контролю у мікросередовищі, де мешкає підліток. Посилення впливу з боку групи, членом якої він є.

5. Підхід, який передбачає, що причиною злочинності є відсутність можливості виконання в межах законності ролі, яка відповідає інтересам особистості. Зменшення злочинності шляхом розширення і розвитку рольових можливостей.

6. Організація дозвілля підлітків.

7. Підвищення освітнього і професійного рівня підлітків, оскільки за цим підходом в основі злочинності — відсутність життєвих навичок у неповнолітніх.

8. Підхід, за яким причини злочинності — у негативному впливі інших осіб, що вимагає зменшення цього впливу з боку злочинних угруповань і осіб.

9. В основі злочинності — неадекватні соціальні очікування і протиріччі соціальні вимоги. Необхідно узгоджувати ці очікування з різними інститутами, організаціями і впливами, які здійснюють вплив на молодь.

10. Економічний підхід. Причини злочинності — в поганих матеріальних умовах життя молоді та їх сімей, що вимагає матеріальної допомоги.

11. Стримуючий підхід. Причини злочинності пов'язані з легкістю здійснення злочинних дій, отже, необхідно обмежувати ці можливості, у т. ч. через суворе покарання.

12. Відмова від правового контролю і громадська терплячість: злочинність збільшується, якщо суспільство непримиренно навіть до поганої поведінки, отже, необхідно виховувати терпимість до певних форм неадекватної поведінки, щоб не всі підлітки вважалися злочинцями [22: т. 1, 380].

Ці підходи надають змогу побачити різноманіття причин делінквентної поведінки, отже, і різноманіття можливостей для їх профілактики, необхідність роботи у мультидисциплінарній команді соціальних працівників.

Т. В.Єрмолаєва [6] обґрунтовує методику профілактики злочинності на основі попередження ситуації екстремального існування, яка означає, що з раннього віку дитина відчуває відторгнення, неприйняття батьками, незадоволення ними своїх потреб, не відчуває почуття захищеності, постійно залежить від батьків, які можуть задовольнити потреби дитини. Але дитина не доходить до повного позбавлення життєво важливих умов існування, але перебуває в страху перед цим. Все це сприяє підвищенню особистісної тривожності, соціальній дезадаптації, формуванню почуття провини (нереалізовані можливості, неможливість злиття з іншою люди-

1. М. Трубаєв

ною). Усе це приводить до формування схильності перекладати відповідальність за результати своєї діяльності на зовнішні сили, обставини, інших людей. Після цього починається відчуження від сім'ї; свою гіпертрофовану незалежність дитина реалізує через участь у випадкових компаніях і групах. Досвіду пристосування у дитини замало, вона підлягає осміху, прямому вигнанню, що призводить до соціального відчуження. Отже, виникає проблема самоствердження будь-якими засобами, у т. ч. ліквідації психотравмуючих ситуацій, усунення тих, хто за думкою злочинця, винен у цьому. І все це привертає увагу батьків, родичів, хоча і приносить дитині покарання. Сприяє виникненню такої ситуації і відсутність поведінкових патернів, які допомагають успішній адаптації [6:179-180].

Разом з тим, девіантна поведінка не завжди стає делінквентною, а сім'я є не єдиним, хоча й визначальним фактором виховання і розвитку дитини.

Аналіз міжнародних документів з проблеми попередження і подолання негативної девіантної поведінки неповнолітніх дозволяє окреслити напрямки, зміст, методи і форми такої роботи з неповнолітніми з девіантною поведінкою.

Напрямки: робота з попередження такої поведінки після скоєння правопорушення до суду, після судового рішення при виконанні вироку. Цих напрямків додержуються і паші органи і служби у справах неповнолітніх, спеціальні установи для неповнолітніх.

Згідно з Конвенцією про права дитини до неповнолітніх повинні застосовуватися такі заходи, як: догляд, опіка, нагляд, консультативні послуги, призначення іспитового терміну виховання, а також програми навчання і професійної підготовки та інші форми догляду, які замінюють нагляд в установах, з метою забезпечення такого поводження з дитиною, яке відповідало б її добробуту, а також її становищу і характеру злочину [8].

«Мінімальні стандартні правила ООН щодо здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх», прийняті 29 грудня 1985 року Генеральною Асамблеєю ООН в Пекіні, цей перелік доповнюють постійним наглядом, активною виховною роботою або розміщенням в сім'ю чи виховну установу або будинок [20].

Так, на Заході поширеними методами є «fostering» і «mainstay» як особливий вид опікунства і передача дитини в сім'ю на виховання. «Fostering*» - це перебування в чужій сім'ї до повноліття, протягом тривалого часу в нормальних умовах при збереженні контактів із справжньою сім'єю. Як тільки умови для виховання дитини в справжній сім'ї

стають нормальними, дитина повертається в сім'ю. Прийомні сім'ї почали з'являтися і в Україні (Запоріжжя, Одеса, Крим, Харків).

Але вони не спрямовані на роботу з дітьми з девіантною поведінкою, їх задачею є ліквідація соціального сирітства, створення умов для розвитку і захисту дітей.

«Mainstay» - це догляд за дітьми від 11 до 17 років, який здійснюється кілька місяців, поки не налагоджуються обставини і умови життя в сім'ї. Якщо труднощі зникають — дитина повертається в сім'ю, якщо ні - оформляється «fostering».

Коли дитину необхідно ізолювати від неблагополучної сім'ї в кризовій ситуації, існує «emergency case». Цей догляд здійснюється протягом кількох днів чи тижнів до остаточного вирішення питання про долю дитини. Тут доглядати дитину може сім'я чи одинока людина після 25 років, які прагнуть виховувати чужих дітей [7].

У США соціально-педагогічна робота з сім'єю здійснюється за напрямками: «В домашніх умовах» і «Поза сім'єю» [9]. *1-й напрямок* передбачає спостереження за сім'єю, консультування, інформування батьків про правові вимоги, надання сім'ї інформаційних послуг, переконанні використовувати свої можливості; навчання конструктивному спілкуванню членів сім'ї, денний догляд за дітьми, навчання сімейного життя і розв'язання сімейних проблем. Поза сім'єю соціально-педагогічна робота здійснюється як передача дитини на виховання, у притулки домашнього типу, на всиновлення; робота з прийомними і біологічними батьками з метою воз'єднання біологічної сім'ї, її допомоги дитині в період її росту і розвитку, соціальні програми для членів сім'ї в клубах, кризових і денних центрах тощо.

Існуючі в США програми підготовки до сімейного життя призначені для сімей на різних етапах розвитку, але розрізняються вони за проблемами сімей. Ідеєю цих програм є те, що кожна людина протягом свого життя час від часу переживає певні зміни, до яких можна адаптуватися при наявності інформації про можливий хід подій. Тому групи підготовки до сімейного життя поділяються на 4 категорії: нормального розвитку, кризові, індивідуального розвитку та адаптації.

Групи нормального розвитку призначені для всіх категорій населення. Вони дають знання і вміння, які допомагають людині подолати передбачувані життєві зміни. Це групи для батьків, дошкільнят, підлітків, пенсіонерів, молоді, яка вступає до шлюбу. *Кризові групи* призначені для людей, які переживають серйозні життєві випробування. Люди звичайно

не знають про те, як поводити себе в таких ситуаціях, яка тривалість реакції, як подолати кризу і повернутися до звичайного способу життя, У такі групи входять тільки-но розлучені члени подружжя, вдовиці, удівці та безробітні. Керівники груп, окрім методики викладання дорослим, надають емоційну підтримку і схвалюють колективну допомогу. Більшість тих, хто навчається, успішно долають кризу і повертаються до нормального життя. *Групи індивідуального розвитку* працюють для тих, хто прагне поліпшити якість свого життя, потребує коректування поведінки і розвитку життєвих навичок, які сприяють підвищенню їх самооцінки і комунікабельності. Тут досліджують причини поведінки, за допомогою спеціальних методів навчання формують прагнення її змінити. Це групи, де формується впевненість у собі, підвищується самооцінка, підвищується контроль за стресовою ситуацією, розвиваються навички спілкування. *Групи адаптації* працюють з людьми, які постійно відчувають на собі вплив негативних факторів, які пов'язані з хворобою чи відхиленнями у розвитку, що не підлягають поліпшенню, або живуть з особами, які знаходяться у такому стані. Навчання тривале, його ефективність залежить від керівника групи і від колективної підтримки учасників групи. Це групи для батьків, які мають дітей з відхиленнями у розвитку, для родичів тих осіб, які мають хронічні захворювання. Зміст навчання складають медичні знання, які допомагають зрозуміти поведінку, виробити власну стратегію поведінки і на цій основі — індивідуально розвиватися і підвищити якість життя [22: т.2,163]. На сьогодні існують програми підготовки до сімейного життя для новій з проблем виховання дітей; для засуджених — з проблем виховання, спілкування і самооцінки; для матерів, які залишили дітей, - з метою підготовки до повернення їм батьківських прав; для іммігрантів, які знайомляться з країною, допомагають засвоїти її культуру, цінності, норми. Всі заняття мають 2 мети: освітню та психотерапевтичну. Навчання здійснюється через короткі та повні курси з розвитку навичок спілкування, тренування впевненості у собі і самооцінки [22: т.2,164].

Існуючий у США «Інтенсивний курс для дорослих з виховання дітей» (Р. Зсб, Хельфер) призначений для подолання труднощів у виконанні батьківських функцій особами, які не мали позитивного досвіду сімейного життя і мають утруднення в шлюбі, з друзями, з дітьми. Цей курс призначений для підготовки м'ялених людей до виконання батьківських обов'язків до роботи інструктора-фахівця з формування навичок взаємодії з дітьми. Зміст курсу включає навчання: 1) взаємодії із своїм оточенням шляхом керування своїми відчуттями (зором, слухом та іп.); 2) взає-

модії із своїм внутрішнім «я» через створення позитивного уявлення про себе і вміння керувати своїм життям (приймати рішення, керувати емоціями, почуттями відповідальності, провини, довіри, вчинками); 3) взаємодії з іншими особами: знайомими, близькими друзями, колегами по роботі, особами протилежної статі [8: 321]. Цікавою формою підготовки до виконання батьківських обов'язків і формування відповідального, усвідомленого батьківства є «Проект сирого яйця» на Заході США. Кожному учню доручається здійснювати догляд за сирим яйцем протягом тижня. Яйце має стать, ім'я і вихователя-батька (учня). Яйце повинно постійно знаходитися під наглядом, як дитина. Для нього потрібна вихователька, якщо учень йде на тренування. Якщо воно розіб'ється, то аналізується питання провини, втрати, розлучення подружжя [9: 324-325].

В Англії існує програма Дж. Бариса, яка спрямована на роботу з дітьми в сім'ях, які переживають кризу (коли сім'я не може самостійно подолати труднощі, які виникли). Соціальний педагог вивчає таку сім'ю, моделює зміну стосунків між її членами, допомагає в адаптації сім'ї до проблем і в їх розв'язанні через навчання батьків самоконтроля, вміння ставити перед собою і дитиною стратегічні і проміжні цілі, подолання проблем без фізичних покарань. Дж. Барис вважає: прихід нового батька, прийомної дитини в сім'ю, спроби самогубства підлітків, які лишилися без батьків, конфліктні стосунки в сім'ї є факторами, які приводять до уходу дитини з сім'ї [1].

Програма СНЗБ (систематичних навчальних занять для батьків), авторами якої є Д. Динкмейкер і Г. Маккей, пропонує модель навчання батьків на основі взаємної поваги між батьками і дітьми. Автори програми вважають, що батькам треба знати мотиви неправильної поведінки дітей: повернути до себе увагу, одержати владу, помститися, підкреслити неадекватність ситуації, збудження, прагнення стати нарівні з дорослими, почуття переваги. Батьків учать на цій основі вибирати найбільш сприятливі методи виправлення поведінки. Заняття здійснюються як з батьками, так з батьками і дітьми. Принцип поведінки батьків — вислухати і прийняти демократичне рішення, опора на природні і логічні наслідки поведінки дітей для обґрунтування вимог до них змінити поведінку. Ця програма передбачає також з метою профілактики і боротьби з девіантною поведінкою дітей зустрічі у колі сім'ї за заздалегідь визначеним планом, що сприяло поліпшенню спілкування між членами сім'ї і розв'язанню сімейних проблем [2:393-394].

Програма УДЦССМ «Профілактика вживання наркотиків, ВІЛ-

інфекції, СНІДу серед підлітків та молоді» передбачає участь дітей, їх батьків та учителів у реалізації цієї програми на основі системного підходу, технології «Рівний — рівному». Таким чином, ця програма виконує 2 завдання: просвіти з названих питань молоді та дорослого населення, яке не є організованим, як діти і молодь. Вона дозволяє самореалізуватися як дітям, так і дорослим, спілкуватись і здійснювати спільну діяльність 3 однієї тематики, що опосередкованим результатом має поліпшення міжпоколінних, у т. ч. і родинних зв'язків на основі взаєморозуміння і громадсько-корисної діяльності.

Метою програми є: дати батькам знання та навички ефективної, соціально підтримуючої поведінки в сім'ї та взаємодії з дітьми з питання первинної профілактики вживання наркотиків. Програма передбачає проведення семінарів для батьків з цих питань, визначення батьків-лідерів та їх спеціальну підготовку до роботи з іншими батьками; визначення батьків підлітків, які складають групи ризику та надання тим, хто цього потребує, індивідуальної і групової психологічної допомоги [11:120].

Іншими напрямками соціальної роботи є робота з «дітьми вулиці», дітьми, які залишились з різних причин без батьківського піклування, що передбачає або розміщення дитини в прийомну сім'ю, або повернення її до рідної, біологічної сім'ї. Розглянемо досвід такої роботи у Росії. Програми роботи з такими дітьми включають:

1. Збір інформації про рідну сім'ю, родичів (проводиться соціальними педагогами разом із органами влади, силовими структурами).
2. Встановлення контакту з батьками працівників дитячих закладів через листи, телефонні розмови, в яких висвітлюється питання можливостей взаємодії батьків і дітей, контактів між ними, правила відвідання дітей у дитячих установах. Такий контакт дозволяє контролювати ситуацію в сім'ї, ознайомитися з батьками, їх нахилами, повідомити батьків про справи дитини, навчити їх поводженню з дитиною при зустрічі.
3. Підготовка дитини до зустрічі із своїми батьками, близькими родичами здійснюється через бесіду з дитиною про сім'ю на основі «історії життя дитини». Спонукається пригадування позитивних сторін життя дитини в сім'ї. Якщо дитина хоче зустрітись з батьками і дає згоду на зустріч, яка пропонується, необхідно підготувати дитину до неї: що розповісти батькам про своє теперішнє життя, школу, друзів, що подарувати батькам і як це зробити. Дитину запевняють у безпеці і гарному ставленні педагогів до батьків.
4. Знайомство батьків з працівниками дитячого притулку, центру,

будинку. Обов'язковою має бути присутність адміністрації і вихователя групи. У бесіді з батьками з'ясовується: як виховується дитина в державній установі, як вона тут живе, чого прагнуть батьки, якої допомоги дітям очікують, які проблеми були у батьків при вихованні дитини вдома, як батьки хотіли б допомогти дитині, як будуть здійснюватися подальші контакти з дитиною (умови, час, місце).

5. Організація зустрічі батьків з дітьми. Здійснюється вибір місця зустрічі, її учасників: у полі зору педагогів, у їх присутності, в спеціальній кімнаті для зустрічей, де є роботи, фотографії дітей, стіл, стільці. Така зустріч необхідна для реабілітації сім'ї, її з'єднання, встановлення взаємостосунків. Пояснюється, чому батьки не можуть зараз забрати дитину додому, наводяться вагомі аргументи. Після зустрічі здійснюється розмова з дитиною: що нового вона дізналася про життя батьків.

6. Підтримання регулярного контакту з батьками, інформування їх про успіхи терапії дитини.

7. Повернення дитини додому можливе лише за умов, що стосунки вдома нормалізувалися, є безпека в сім'ї. Критеріями для виявлення цих умов безпеки є: а) помешкання, де дитина може комфортно себе відчувати (задоволення потреб у їжі, житлі, догляді); б) послідовний режим дня (хто і як наглядає за дитиною вдома, відводить її до школи, забезпечує її харчування, сон, навчання і дозвілля вдома); в) фізична і психічна безпека дитини; г) виховання в сім'ї спрямовано на навчання і супровід (підтримка хворої дитини, можливість відвідання школи, батьки беруть на себе задачу і взмозі навчити дитину певних речей); д) наявність соціальної підтримки серед знайомих і родичів, осіб, до яких дитина може звернутися у скрутну годину.

8. Повернення дитини додому здійснюється поступово: кожного разу дитина лишається вдома все більший час, що дає їй можливість звикнути до сім'ї. Кожного разу з батьками обговорюються результати відвідання дитиною сім'ї, після повернення дитини здійснюється нагляд за ситуацією в сім'ї і допомога сім'ї працівниками притулку, дитячого будинку [16: 46-50].

Проект «Розвиток системи соціального захисту дітей у Сегежському районі» (1997-1999 рр.) мав за мету зменшення кількості дітей-сиріт, захист дітей і сімей з дітьми, профілактику соціального сирітства, різноманітну допомогу сім'ям з дітьми-інвалідами; де батьки — безробітні; неповним і багатодітним сім'ям. Завданнями проекту були: 1) розвиток профілактичних форм захисту дітей і надання підтримки сім'ям з дітьми; 2) поліпшення системи піклування і опіки дітей, які знаходяться поза

межами рідної сім'ї; 3) підготовка нових кваліфікованих кадрів у галузі соціальної педагогіки і підвищення кваліфікації спеціалістів у галузі захисту дітей. Принципами соціально-педагогічної роботи у цьому проекті були: 1) кожна сім'я — цінність для дитини, суспільства, педагогів; 2) рівноправність і соціальне партнерство всіх учасників навчально-виховного процесу. Захист прав дітей здійснювався через створення умов для сімейного та індивідуального захисту дітей: 1) введення в дитячі поліклініки соціальних працівників, розвиток у цих установах профілактичних і медико-соціальних послуг; 2) у школах, дитячих садках було введено посади соціальних педагогів, створено нові моделі роботи з сім'єю, організовувалася соціальна робота за місцем проживання; 3) відкрито центр соціальної допомоги сім'ї та дітям, соціальний притулок для дітей і підлітків, реабілітаційний центр «Надія» (для дітей-інвалідів); 4) підтримка у будинку дитинства постійних зв'язків дитини з батьками і близькими, пошук і навчання прийомних батьків; 5) реорганізація школи-інтернату для дітей-сиріт у дитячий будинок, що передбачило поліпшення якості догляду, навчання педагогів соціальної роботи, навчання дітей-сиріт у масовій школі; 6) створення відділу у справах сім'ї, молоді, дитинства у соціальний відділ, що сприяло розвитку послуг, які орієнтовані на споживання, в установу по роботі з сім'єю, на цій базі відкриті дитяча і сімейна гостині [10].

Росія має досвід створення домашніх груп у притулках (м. Санкт-Петербург, притулок «Будинок Астрід»). Міська газета у рубриці «Візьми мене до себе» дає об'яви про дітей-сиріт, їх фото. Ті, хто взяв таку дитину додому, стають штатними працівниками притулку (1/5 ставки за кожну дитину), одержують гроші на одяг і харчування дітей. Діти живуть у сім'ях, але у притулку вони займаються благоустроєм і самообслуговуванням, отримують за це заробітну платню, яка зберігається у банку. На свята діти також приходять у притулок, але реабілітація дітей, їх виховання здійснюється у прийомних сім'ях [2].

Існує досвід роботи «Дитячих селищ Sos» (гмайнеровські селища) у Московській та Орловській областях. Тут здійснюється реабілітація і виховання дітей-сиріт і безпритульних дітей, які мають різні психічні розлади, педагогічну занедбаність, хронічні захворювання, закомплексованість [2: 318]. Це своєрідний сімейний дитячий будинок, в якому є мами-вихователі (релігійні жінки). Вони доглядають за дітьми по контракту па 5 років, па кожну сім'ю припадає до 8 дітей. Вся сім'я живе у цивілізованих, європейських умовах у селищі. Це селище складають тільки такі сім'ї, отже, діти є ізольованими від реальних умов селищного життя,

живуть у гарних умовах, що сприяє їх реабілітації, але разом з тим вони забувають, що таке праця на землі, звичайні умови, в які їм треба повертатися після 18 років. Таких вихователів спеціально добирають і готують, вони працюють так, як природно живе мати в багатодітній сім'ї.

На основі викладеного можна розрізнити такі програми роботи з неблагополучними сім'ями: 1) за фінансуванням: державні, напівдержавні, недержавні; 2) за метою: профілактичні, реабілітації, супроводу, обслуговування; 3) за кількістю об'єктів: загальнонаціональні, для об'єктів певного штату, району, мікросередовища; 4) за участю членів сім'ї: для всієї сім'ї, для її окремих членів; 5) за напрямком роботи: просвітницькі, інтервентські, тренінгові. Все це дозволяє говорити про різноманітність і багатоаспектність роботи з неблагополучними сім'ями її потенційні можливості і перспективи в Україні.

Україна має досвід розробки програми «Соціальний супровід неблагополучної сім'ї», яку реалізують Український державний центр соціальних служб для молоді, Комітет у справах неповнолітніх, Міністерство внутрішніх справ України, Український центр практичної психології і соціальної роботи. Ця програма має за мету збереження цілісності неблагополучної сім'ї, захист прав її членів через створення умов для їх розвитку і самореалізації у сім'ї і суспільстві. Це перша комплексна програма такого роду в Україні, вона диктується необхідністю попередження девіантної поведінки в сім'ї, а потім вже в суспільстві, бо сім'я може бути як «колиською демократії», так і «колиською насильства», яке потім може поширюватися за межі сім'ї.

Завданнями програми є:

- виявлення неблагополучних сімей, інформування про них відповідних органів, обстеження умов життя сім'ї;
- залучення сім'ї до соціальної роботи (у т. ч. — соціально-педагогічної, за контрактною моделлю);
- сімейна просвіта;
- консультування сім'ї;
- соціальна реклама про установи, які займаються допомогою неблагополучним сім'ям, їхнім членам;
- ставлення виховання молоді, формування позитивної моделі сімейного життя;
- створення умов для ліквідації наслідків і причин сімейного неблагополуччя.

Програма розкриває спільні функції організацій-партнерів у реалі-

роль у попередженні злочинності серед неповнолітніх відводиться вихованню молоді через її участь у законній, соціально корисній діяльності. Метою такого виховання є гармонійний розвиток підлітків при повазі їх особи і заохочення її розвитку з раннього дитинства, створення добробуту молоді, відсутність покарань дитини за поведінку, яка не заподіяла значної шкоди розвитку самої дитини або шкоди іншим. Керівні принципи рекомендують не застосовувати до молоді терміни «порушник», «правопорушник» або «починаючий порушник», бо це в багатьох випадках сприяє розвитку стійкого стереотипу небажаної поведінки молодих людей [21]. Саме з цієї причини спеціальні заклади в Україні перейменовані на школи та училища соціальної реабілітації, а діти в них — на вихованців та учнів.

У Шотландії існують служби (комісії) у справах неповнолітніх, які вирішують замість судів справи дітей, які скоїли злочин до 16 років і потребують опіки та захисту. О. П. Пічкар зазначає, що члени комісій у справах неповнолітніх представлені людьми різного віку та професій, але з досвідом та інтересом до роботи з дітьми. У кожному регіоні введено репортера такої комісії, який доповідає про цих дітей на основі розгляду справи дитини, яка до нього потрапляє. Він вирішує, чи потрібне втручання, чи дитина зможе отримати допомогу від департаменту соціальної роботи або волонтерської організації, може організувати дитині попередження від поліції. Якщо репортер вирішує, що необхідно приймати примусові рішення стосовно дитини — організовує слухання для розгляду справи та вирішує, які дії потрібно застосувати в інтересах дитини (заклади за місцем проживання, фостерпа сім'я, нагляд соціального працівника за дитиною вдома).

У в'язницях Шотландії також здійснюється робота з надання допомоги правопорушникам та їх сім'ям (подолання алкоголізму, наркоманії, сімейні та подружні проблеми, проблеми з житлом, фінансами, зайнятістю, емоційні проблеми, надання інформації, практичних порад, тощо) [12:163-164].

С.В. Толстоухова наголошує на важливості соціального супроводу неповнолітніх у ВТК і їх звільнення з місця позбавлення волі. За її ініціативою в Україні розпочато здійснення програми УДЦССМ «Соціальний супровід неповнолітніх та молоді, які відбувають покарання та звільняються з місць позбавлення волі». Об'єктами програми є:

- неповнолітні і молоді, які відбувають покарання і звільняються з місць позбавлення волі;

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю

- батьки та інші члени сімей;
- найближче оточення неповнолітніх і молоді.

Завданнями програми є:

1. Превенція рецидивної злочинності серед підлітків та молоді шляхом створення умов для успішної ресоціалізації неповнолітніх та молоді, які відбувають покарання та звільнюються з місць позбавлення волі.
2. Створення у всіх ВТК консультативних пунктів для неповнолітніх і молоді, які відбувають покарання та звільняються з місць позбавлення волі
3. Створення при всіх центрах соціальних служб для молоді консультативних центрів для неповнолітніх та молоді, що повернулася з місць позбавлення волі [18: 84-86].

Ця програма передбачає таку роботу з батьками названої категорії неповнолітніх та молоді:

- знайомство з сім'єю: підготовка до зустрічі, з'ясування мотивації щодо організації життя в сім'ї, питань щодо освіти, роботи молодої людини, яка буде звільнитися;
- допомогу в створенні позитивного сімейного мікроклімату;
- складання плану соціального супроводу для кожної окремої сім'ї;
- індивідуально-консультативну роботу з батьками щодо подолання конфліктних ситуацій в сім'ї [18: 95].

Шляхами попередження злочинності серед неповнолітніх є використання можливостей і підтримка державою сім'ї, освіти, общини. Рекомендується застосовувати самодопомогу молоді і програми компенсації і допомоги потерпілим [9]. Так, у м. Харкові діє кризовий центр для жінок «Надія», який падає всебічну допомогу різним за віком потерпілим жінкам. У США — це програми «Анонімний алкоголік», у Росії — це програми «Друг сім'ї», «Фьючерс», «Дитячий адвокат», «Блудний син», рекреаційно-компенсаторно-відтворююча (табірна) програма, реабілітаційна програма, створюються терапевтичні групи з осіб, що потерпіли від родинного насильництва, групи самодопомоги тощо. Отже, є значний світовий досвід з розв'язання проблеми попередження та подолання девіантної поведінки, який доцільно було б вивчити та застосувати в наших умовах.

Профілактика девіантної поведінки передбачає правове виховання молоді і всього населення.

Уряд України у 1995 році прийняв Програму правової просвіти населення України з метою розв'язання завдань правового виховання серед громадян різного віку: від дошкільнят до пенсіонерів.

І. М. Т-рубавіна

Концепція національного виховання відзначає, що правове виховання повинно бути безперервним та обов'язковим для здійснення в усіх ланках навчально-виховного процесу.

У 1993 році була прийнята Державна програма боротьби із злочинністю (затверджена Постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р.). Згідно з цією програмою, правознавство стає обов'язковою навчальною дисципліною у загальноосвітніх школах та професійно-технічних навчальних закладах.

Закон України «Про органи служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх» (від 25 січня 1995 р.) правове виховання підлітків вніс до основних завдань загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ.

Правове виховання — це цілеспрямований процес, який передбачає озброєння вихованця правовими знаннями, перетворення цих знань в особисті переконання людини та формування на цій основі відповідального ставлення до своїх вчинків, до поведінки в цілому. Правове виховання — це цілеспрямована організація діяльності та спілкування особистості з метою формування правосвідомості та правової поведінки.

Правова культура — це досягнення особистості у сфері правових стосунків. Це ставлення людини до права і правової системи, її переконання, цінності, ідеали, які дозволяють їй регулювати свої дії у відповідності до діючих законів. Правова культура складається з правосвідомості та правової поведінки.

Правосвідомість — це відбиття у свідомості людини поглядів, уявлень, переконань громадян відносно характеру, сутності, принципів права, законності. У ній виражаються також оцінка діючих правових норм, переконаність у справедливості, необхідності законів, прагнення їх виконувати. Поняття «правосвідомість» охоплює знання чинного права; його основних принципів і вимог у сукупності з поглядами та уявленнями про те, що є правомірним або неправомірним. Тому структуру правосвідомості складають:

- знання про право, правові ідеї, факти, уявлення, поняття про правові норми та категорії;
- ставлення до права, мотиви, потреби виконання правових норм, переконаність у необхідності дотримання закону;

Тобто правосвідомість виконує такі функції щодо поведінки: регулюючу, оцінну, стимулюючу. Виділяють окремо таку вищу функцію правосвідомості як правотворчість, тобто здатність до обґрунтування нових правових норм.

Таким чином, правосвідомість — це основа формування досвіду правової поведінки. Вона має певні особливості в юнацькому віці: непослідовність та суб'єктивізм у правовій поведінці молоді, що пояснюється тим, що правові знання, ставлення до права та досвід правової поведінки ще не складають правову культуру особистості, а також тим, що дотримання закону молоддю залежить від того, яка конкретна особа виступає у ролі пред'явника норм права.

Правова поведінка — це усвідомлена законослухняна діяльність людини у всіх сферах життя; звичка дотримуватися закону, співвідносити свої дії у будь-якій ситуації з законом.

Виходячи зі сказаного, *завданнями правового виховання є:*

- формування в особи поваги до законів та норм моралі, правоохоронних органів, правильної правової орієнтації;
- формування переконаності у необхідності права для суспільства та його членів;
- підготовка молоді до свідомого вибору правомірних варіантів поведінки, участі у боротьбі з правопорушеннями;
- формування звички додержуватися чинного законодавства, почуття особистої відповідальності за свою поведінку, розуміння невідворотності покарання за порушення правових приписів;
- формування в молоді глибокого розуміння своїх юридичних та моральних прав та обов'язків, формування в людини внутрішньої потреби до захисту суспільних та особистих інтересів від злочинних зазіхань;
- озброєння системою правових знань.

Правова просвіта — це спеціально організований процес засвоєння знань про основи держави та права з метою виховання у громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку. Знання про основні правові принципи та положення чинного законодавства дозволяє подолати незнання окремих конкретних правових норм. Правова просвіта здійснюється на різних рівнях:

- як правова освіта у дитячих навчальних закладах з метою ознайомити дітей з їх правами та обов'язками, дати загальне уявлення про право нашої країни;
- як правова освіта у навчальних закладах спеціальностей для ознайомлення з умовами майбутньої роботи, конкретними професійними обов'язками та правами, трудовим законодавством;
- як правова освіта у навчальних закладах юридичного профілю для підготовки висококваліфікованих юристів;

І. М. Трубаєв

- як правова пропаганда для населення з метою ознайомлення зі змінами в чинному законодавстві, роз'яснення громадянам їх прав та обов'язків;
- як самоосвіта громадян.

Формами правової освіти є: навчальні та публічні лекції, диспути та бесіди з правової тематики, зустрічі з провідними фахівцями різних галузей права, прес-конференції правових діячів та науковців, консультації юристів з правових питань, круглі столи з правових питань.

Правова просвіта передбачає не тільки надання знань про право, але й вироблення до нього позитивного ставлення та умінь співвідносити свої дії з чинним законодавством. Цьому сприяють такі форми, як: ділові ігри, ситуації вибору, вікторини, конкурси з правової тематики тощо.

Звичка правової поведінки формується через правову практику, що контролюється фахівцями: загони юних пожежників, ДНД, юних друзів міліції, «Голубий патруль», «Зелений патруль» тощо. Тут молодь виявляє свою правову культуру у конкретних діях-із забезпечення законності та правопорядку.

Критеріями ефективності правового виховання є: глибина та міцність правових знань; повага до права; переконаність та впевненість у значущості та справедливості норм права; інтерес до вивчення права; непримиренність до правопорушень; правова активність.

Правова активність — це готовність особи до корисної діяльності у сфері правового регулювання.

Форми та методи правового виховання:

Методи правового виховання — це способи педагогічної діяльності, які спрямовані на реалізацію завдань правового виховання. Вони передбачають спільні зусилля вихователів, вихованців, сім'ї, колективу.

Форми правового виховання — це способи організації виховного процесу. Розрізняють індивідуальні та колективні форми. Один і той же метод може виступати у індивідуальній чи фронтальній формі. Так, переконання можна здійснювати через лекцію, бесіду, диспут тощо. Розрізняють такі методи правового виховання:

1. Методи формування свідомості: переконання, прогнозування наслідків негативної поведінки, лекції, бесіди, диспути, вікторини, конкурси з правової тематики, взаємохарактеристики.
2. Методи формування правового досвіду та перебудови життєвого досвіду: перенавчання, переключення, регламентація образу життя, вибуху, реконструкції характеру, виховні ситуації, ділові ігри.
3. Методи стимулювання та корекції правової поведінки: заохочення, покарання, змагання, позитивні перспективи.

4. Методи самовиховання: самохарактеристика, самоаналіз, самооцінка, самоплакування, самонаказ, самоприпущення, самозобов'язання, самонавіювання, самосхвалення [13:3-6].

На основі викладеного можна зробити висновок про те, що в Україні не тільки проголошено приєднання до міжнародних норм стосовно неповнолітніх, але й здійснюється велика робота з їх втілення в життя через національне законодавство, молодіжну політику, соціальну роботу з дітьми та молоддю. Разом з тим, ця діяльність є досить повільною, вимагає коштів, подальшого законодавчого наукового обґрунтування, розробки методики соціальної роботи з неповнолітніми різних категорій і членами їх сімей з метою попередження та подолання негативної девіантної поведінки. Недостатньо враховуються можливості закладів освіти щодо попередження та подолання негативної девіантної поведінки: існуючі школи й училища соціальної реабілітації є закритими закладами, в той час як опора на позитивне в людині вимагає відкритих закладів (типа інтернату соціального патронажу дітей), залучення до цієї роботи позашкільних закладів освіти, громадських, молодіжних та дитячих організацій. Значне місце у цій роботі повинно відводитися сім'ї, перспективним напрямком роботи є створення прийомних сімей, які беруть на виховання дітей з девіантною поведінкою; укріпленні сімейних зв'язків, контактів з сім'ями вихованців та учнів шкіл, ПТУ соціальної реабілітації, ВТК.

Завдання для самоперевірки

1. Сутність і причини девіантної поведінки дітей.
2. Підходи до подолання девіантної поведінки дітей, їх позитивні та негативні сторони.
3. Роль сім'ї у запобіганні та подоланні девіантної поведінки дітей.
4. Установи, які займаються дітьми з девіантною поведінкою. Їх співпраця з сім'єю.
5. Повернення дитини в сім'ю як засіб ліквідації девіантної поведінки дітей.
6. Робота соціального педагога з неповнолітніми, які скоїли злочин. Співпраця з сім'єю.
7. Програми соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми, які скоїли злочин.
8. Правове виховання молоді: сутність, завдання, зміст, методи.

і. М. Трубавіна

9. Правова просвіта населення як засіб системного підходу до запобігання і ліквідації девіантної поведінки.

Література

1. Барис Дж. Социальная работа с семьями в Англии. — М., 1993.
2. Василькова Ю.В., Василькова Т.А. Социальная педагогика. — М.: Academia, 1999.
3. Декларація «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» від 15 грудня 1992 р.
4. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1998 року). — Київ: Держкомсім'ї та молоді, УІСД — 1999 р.
5. Дідус О.М. Українська школа соціального виховання в 20-30 рр. XX століття // 36. науково-методичних праць «Теоретичні та методичні засади соціально-педагогічної підготовки вчителя» — Київ—Житомир: 1999, - с.55-56
6. Ермолаева Т.В. Экстремальное существование в семье: преступник и жертва // Сім'я та шлюбно-родинні стосунки в Україні. 36. и. пр. 1а. — К.: УАДУ, 2001, - с.177-180.
7. Козубовська І. В. Соціальна робота з дітьми та молоддю у Великобританії // Соціум — 1998 — №1 — с. 16-18.
8. Конвенція ООН про права дитини. - К: ТМ ПрінтІксПрес, PrintXPress™, 1999.
9. Мустафаева Ф.А. Основы социальной педагогики. — М.: gaudeamus, 2000.
10. На благо ребенка вместе с семьей. Развитие системы защиты детей в Сегежском районе. — М.: Педагогика, 1999.
11. Пінчук І. М., Сановська В.А. Програма «Профілактика вживання наркотиків, ВІЛ-інфекції, СНІДу серед підлітків та молоді» // Комплексні програми центрів ССМ. - К.: УДЦССМ, 2001, - с. 106-140.
12. Пічкарь О.П. Деякі особливості організації соціальних послуг у Шотландії // Науковий вісник УНУ. Сер. «Педагогіка. Соціальна робота». - Ужгород: УНУ, 2000, - с.163-165.
13. Правове виховання молоді /Науково-методичні матеріали. — Упоряд. Г.В. Троцько, І. М. Трубавіна. — Харків: ХДПУ, 1996.— 21 с.
14. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні // Закон України від 5 лютого 1993 р.

15. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх // Закон України від 24 січня 1995 р.
16. Слот В., Спаньярд Х., Шульга Т.И. Методика работы с детьми «группы риска». М.: УРАО, 1999.
17. Справочное пособие по социальной работе — М.: Юрист — 1997.
18. Толстоухова С.В. Програма «Соціальний супровід неповнолітніх та молоді, які відбувають покарання та звільнюються з місць позбавлення волі» // Комплексні програми центрів ССМ. — К.: УДЦССМ, 2001, — с. 84-98.
19. Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України «Про становище молоді в Україні». — Київ: Держкомсім'ї та молоді, УІСД — 1999.
20. Шость Н.В. Енциклопедія права для кожної сім'ї — Харків: Константа, 1995 — Т. 2.
21. Шость Н.В., Козир М.К., Ситник О.М. Енциклопедія правового захисту неповнолітніх — Київ: 1997.
22. Энциклопедия социальной работы. В 3-х. т. — М.: Центр общечел. ценностей, 1993. — Т.1, 2.

4.2. Соціально-педагогічна робота з сім'ями хворих на алкоголізм і наркоманію

Розглядаючи сім'ю як систему, як фактор соціалізації особистості, як найменший осередок суспільства, слід пам'ятати, що вона може здійснювати і негативний вплив на своїх членів, якщо сім'я неблагополучна, в ній є негативні явища і насильство, порушені стосунки. Так, ВООЗ виділяє на основі системного підходу такі проблеми, пов'язані із вживанням алкоголю:

1) *проблеми осіб, що мають алкогольну залежність*: короткочасні функціональні розлади та втрата самоконтролю; агресивність, нещасні випадки; адміністративна відповідальність за перебування у нетверезому стані в суспільних місцях, отруєння алкоголем. Наслідками довготривалого непомірного вживання алкоголю є розвиток цирозу печінки, раку та серцево-судинних захворювань, недостатність харчування, втрата самоконтролю, працездатності, розвиток алкоголізму та алкогольних психозів, передчасна смерть та самогубство;

2) *проблеми сім'ї*: конфлікти в сім'ї, невиконання подружніх, батьківських та материнських обов'язків; втрата поваги, матеріальні труднощі; внутрішнє враження плоду; неправильне виховання та юнацький алкоголізм серед дітей алкоголіків, злочинність;

3) *проблеми суспільства*: порушення суспільного порядку; дорожньо-транспортні пригоди; нещасні випадки, зниження продуктивності праці та прогули; економічні витрати, пов'язані з лікуванням та допомогою через непрацездатність, з охороною правопорядку.

Особливість пияцтва та алкоголізму як адиктивної поведінки в тому, що ці явища виступають каталізатором, що спричиняє прояв інших видів соціальних відхилень: злочинності, адміністративних порушень, соціального паразитизму, самогубств, аморальної поведінки. Певна частина злочинів відбувається з метою отримання засобів для одержання спиртних напоїв. З іншого боку, особи, які знаходяться у стані сп'яніння, нерідко самі стають жертвами злочинів. Аморальна поведінка, пов'язана з анти-суспільними вчинками людей, які втрачають людську гідність, є незмінним супутником сп'яніння та захворювання на алкоголізм.

Під наркоманією розуміється вживання наркотиків чи подібних до них речовин без медичних приписів. Виникає потяг до наркотиків, явища абстиненції (наркотичного голоду), що веде до тяжких душевних та фізичних страждань, бажання частіше їх приймати та збільшувати дози. Все це свідчить про захворювання наркоманією, яка робить хворого рабом своєї звички. Незворотними наслідками є інвалідність, розумова неповноцінність та висока смертність. Головна небезпека наркоманії — не стільки в спричиненні фізіологічної шкоди особі, яка вживає наркотики, скільки в наступній деградації особистості, яка виникає в 10-20 разів швидше, ніж при алкоголізмі. Наркомани перестають цікавитись своєю роботою, а то й зовсім кидають її, ослаблюють зв'язки з друзями, виникають ускладнення в сім'ї, розвиваються егоїстичні риси характеру, лицемірство, брехливість — головне «я» та придбання наркотиків. Це ще більш прискорює деградацію особистості, появу психозів, серед наркоманів високий процент самогубств, не кажучи вже про нещасні випадки, пов'язані із передозуванням наркотиків [1:137-138].

Діти батьків, які ведуть аморальний та делінквентний спосіб життя, втрачають нормальні родинні зв'язки і почуття, в них немає зразку позитивного способу життя, вони втягуються батьками в розпусту та правопорушення, кидають навчання, не бажають працювати, набувати професію, втрачають моральні ідеали. В них спостерігаються затримки в розвитку,

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю

труднощі в спілкуванні з однолітками (вони ж "знають більше" за них, ведуть "дорослий" спосіб життя), що можуть використати дорослі для маніпулювання ними (доведи, що ти не маленький, зможеш це зробити). Разом з тим, члени сімей наркоманів та алкоголіків відчують на собі зменшення матеріального благополуччя, впевненості в завтрашньому дні, емоційну напругу, страх за сім'ю, безсилля зупинити цей процес. Сім'ї втрачають внутрішньосімейні зв'язки (родинні почуття, почуття безпеки, сімейні ролі), замикаються у своїх проблемах вдома, втрачають зв'язки з мікро- та макросередовищем, лишаються сам на сам із залежністю членів сім'ї. Ще однією з проблем такої сім'ї є співзалежність — особистісне утворення у дружини алкоголіка, яке розвивається внаслідок тривалої концентрації на проблемах того, хто п'є, і характеризується самовідторгненням, ігноруванням своїх обов'язків щодо дітей (коалкоголізм), що призводить до деградації морального обличчя, порушення емоційної, психічної, соматичної сфери; все це призводить до погіршення умов для соціалізації, виживання, захисту і розвитку дитини: діти страждають від неуважного ставлення, відсутності турботи з боку дорослих, жорстокої поведінки дорослих, схильні до девіантної поведінки, мають психопатії, граничні психічні розлади, відхилення в особистому розвитку, схильні до дитячого алкоголізму. Все це свідчить про необхідність спеціальної роботи з неблагополучною сім'єю. Оскільки сім'я є соціальною підсистемою суспільства, то на її благополуччя впливають як зовнішні фактори (становище і проблеми в суспільстві, мікросередовищі), так і внутрішні (стосунки і почуття між членами сім'ї, її соціальний і виховний потенціал). Виходячи з мети соціальної роботи, — не витягувати із злиднів, а зовсім позбутися злиднів (М. Річмонд), що означає створення умов у суспільстві і родині для реалізації сім'єю та її членами своїх прав, виконання обов'язків, функцій, відновлення родинних стосунків, збереження цілісності сім'ї, необхідністю є соціально-педагогічна робота з такими сім'ями. Для цього необхідним є знання завдань, принципів, змісту, форм і методів роботи, критеріїв її ефективності. У контексті розробки і реалізації програми УДЦССМ, Комітету у справах неповнолітніх, Управління кримінальної міліції у справах неповнолітніх "Соціальний супровід неблагополучної сім'ї" ця проблема є нагальною потребою практичних працівників цих служб, підготовки майбутніх фахівців до неї, підвищення кваліфікації вже працюючих фахівців, які досі ще не здійснювали такої роботи. Проблема наукового і методичного характеру є: залучення неблагополучних сімей до соціальної роботи; співпраця з ними

/./ М. Трубавіна

(а не тривала різноманітна допомога для підтримки функцій сім'ї); ступінь допомоги працівників ЦССМ неблагополучним сім'ям; принципи і методи роботи з ними; види послуг для них, їх кількість та якість. У цьому аспекті доцільним є вивчення та адаптація закордонного досвіду такої роботи.

Так, поширеними на Заході є програми «Анонімні алкоголіки», «Анонімні наркомани», які являють собою модель подолання залежності від алкоголю і наркотичних речовин. Ця програма почала діяти і в Україні. Вона починається в лікарні, продовжується після 3-5 кроків у групах самопідтримки під керівництвом і за допомогою колишніх алкоголіків і наркоманів. Важлива роль приділяється сім'ї як засобу підтримки на шляху ліквідації залежності. Сім'я звикла бачити хворого на алкоголізм, наркоманію, як погану вівцю в стаді, але його успіхи необхідно помічати, включати його у сімейні стосунки, налагоджувати сімейне життя в нових умовах, перерозподіляти знов сімейні ролі, відновити почуття. Це важка робота, і сам хворий її не подолає, а члени сім'ї цього не завжди хочуть робити або не можуть. Тут доцільними є групи взаємодопомоги і самопідтримки для членів сім'ї з подібними проблемами, трепінги, консультації, інформування про можливі заходи відновлення сім'ї.

Доцільно знати, що під час лікування та реабілітації хворий на алкоголізм і наркоманію проходить такі особисті етапи (карта Желінека) [8]:

Лікування:

1. Прийняття рішення звернутися до лікування.
2. Детоксикація.
3. Прийняття концепції хвороби алкоголізм.
4. Розуміння факту втрати контролю над вживанням алкоголю та над своїм життям.
5. Усвідомлення фактів особистої залежності.

Реабілітація:

6. Визначення особистих втрат; яких зазнав у зв'язку із зловживанням.
7. Руйнування власної «системи ілюзій та заперечень».
8. Побудова нового бачення особистої тверезості.
9. Праця над покращанням сімейних стосунків.
10. Навчання конструктивного виразу емоцій.
11. Прийняття рішення щодо участі в групах самодопомоги «анонімних алкоголіків».
12. Робота над запобіганням рецидивам хвороби.

Самореалізація:

13. Відчуття потреби в тверезому способі життя.
14. Регулярний прийом їжі, спокійний сон і відпочинок.
15. Реалістичне мислення.
16. Зменшення сексуальних проблем.
17. Поява нових інтересів.
18. Покращання самооцінки.
19. Зменшення страхів перед майбутнім.
20. Тренування практичних навичок спілкування з людьми.
21. Покращення емоційного контролю.
22. Покращення сімейних стосунків.
23. Перші кроки до емоційної стабільності.

Тверезість:

24. Зміна стилю поведінки, життєвих цінностей та ідеалів.
25. Задоволення від тверезості.
26. Повне прийняття тверезості [8].

Знання цих етапів дозволяє членам сім'ї побачити складності одужання і своє місце в цьому процесі відповідно до етапів, не вимагати від людини миттєво змінитися, а разом з нею працювати над змінами.

І. П. Лисенко свідчить, що під час роботи груп взаємодопомоги доцільно здійснювати як гетерогенні і сімейні заняття, так і заняття з представниками однієї статі. Це сприяє кращому розумінню між пацієнтами і представниками однієї з ними статі, прояву прихованих почуттів, які виникають у зв'язку з сімейними та соціальними проблемами [8]. На таких заняттях обговорюються почуття учасників, які займаються в окремій групі, стосунки з родичами, теми насильства, сексуальні проблеми, ресурси для розв'язання сімейних проблем, майбутнє після одужання з наголо-сом на статі.

У Швеції накопичено цінний досвід соціально-педагогічної роботи з дітьми алкоголіків на основі адаптації американської програми «Діти — теж люди». Основними принципами у роботі з такими дітьми є: 1) безнадію замінити надією (по відношенню до батьків-алкоголіків), допомогти їм усвідомити, що вони мають можливість надати допомогу своїм батькам; 2) заохочення дітей до відвертої розмови про свій досвід, що сприяє формуванню їх самосвідомості, усвідомлення інших і порушенню "мовчанки" про алкоголізм; 3) пропозиції ритму, регулярності, структури, певні програми як альтернативу повсякденному життю у сім'ї алкоголіків; 4) надання допомоги дітям у визначенні їх прав і обмежень,

оскільки це є проблемою для дітей алкоголіків. Ця програма побудована на теорії вікового розвитку Піаже, передбачає індивідуальні і групові заняття, діагностику дітей і їх навчання на основі цих принципів [13:45-46].

Італія накопичила цінний досвід соціально-педагогічної роботи з сім'ями алкоголіків на базі сімейних клубів. Ідея програми запропонована В.Худоліним і полягає у наступному: алкоголізм не треба лікувати як хворобу, потрібно змінити спосіб життя і культуру, яка підтримує алкоголізм, стиль життя сім'ї у певному мікросередовищі. За місцем проживання сім'ї працюють клуби через залучення всієї сім'ї до їхньої роботи, організацію сімейного тренінгу і місячної освітньої програми на основі індивідуального підходу. Освітні програми включають такі теми: «Алкоголь, екстаз і молоді люди», «Алкоголь і жінки», «Алкоголь і робота», «Алкоголь і тюрма», багаторівневі проблемні ситуації, консультування з проблем алкоголізму педагогами і лікарями [13:47-48].

У **Франції** соціальні працівники, які працюють з сім'ями, виконують функції помічників різних соціальних служб, радників сім'ї, соціальних аніматорів, жінок-домогосподарок [9:362].

Цікавим є закордонний досвід організації роботи з сім'ями, де є хворі на алкоголізм. Засвідченням П. Редфорда, європейські країни використовують такі засоби розв'язання цієї проблеми:

- служби з проблем алкоголізму (у т. ч. для членів сімей);
- телефон довіри (у т. ч. окремо — для дітей і підлітків);
- лінії для алкоголіків і членів їх сімей;
- соціальні програми.

(Так, Фінляндія реалізує більше 10 років проект «Ламке дитинство», який передбачає тренінги, лікування і дослідження проблем у сім'ях алкоголіків. Дітей навчали усвідомленому ставленню до проблеми.)

Ці заходи поєднуються з традиційними:

- контроль за цінами на алкоголь за допомогою податків;
- зменшення фізичної та юридичної доступності алкоголю;
- введення підвищених вікових меж на продаж алкоголю (з 18 та 21 р.);
- контроль за споживанням алкоголю за кермом;
- програми роботи щодо споживання алкоголю на робочих місцях;
- контроль за рекламою алкоголю;
- просвітницькі антиалкогольні кампанії в суспільстві, школах [13].

Тривала реабілітація з такими сім'ями передбачає такі організаційні етапи:

А. Створення умов для перешкоди впливу несподіваних стресових факторів. Реалізується через:

1. Виявлення дітей, осіб, які потрапили у кризову ситуацію. Це здійснюється через інформування класними керівниками органів влади про ситуацію, що склалася з дитиною, через бесіду при зверненні по допомогу на первинну консультацію у кризовий центр, соціальну службу, взаємодію з громадськістю, яка повідомляє про порушення морально-правових норм у сім'ї, при здійсненні рейдів-перевірок неблагополучних сімей, які перебувають на обліку в міліції [5, 7, 15].

Роль соціального педагога на цьому етапі полягає також в оцінці разом з соціальними працівниками інших галузей діяльності, з правоохоронними органами - небезпеки для життя і здоров'я особистості, сім'ї, про що робиться під час обстеження умов життя сім'ї та дитини акт про стан житлово-і побутових умов життя сім'ї, складається акт-характеристика сім'ї на предмет її функціональної спроможності щодо забезпечення виховання, виживання, захисту і розвитку дітей (критеріїв, стандартів і зразків цих документів на сьогодні не існує, вони складаються довільно); у складанні характеристики дитини.

2. Вилучення дитини, жінки з неблагополучної сім'ї і тимчасове їх розміщення у кризовому, реабілітаційному центрі, інтернаті соціального патронажу, лікарні, таборі біженців тощо. В одному з названих закладів може бути організовано медичну експертизу дитини, яка зазнала насильства, експлуатації, злочинних дій, і на якій повинен бути присутнім педагог, який захищає дитину від порушень законності, можливого тиску па дитину, виявляє стан її загального розвитку, рівня розумової відсталості, усвідомленості своїх дій.

Б. Усунення наслідків стресових факторів, які призвели до кризової ситуації. Передбачають перш за все допомогу в адаптації (пристосуванні) дитини, сім'ї до нових тимчасових умов проживання у спеціалізованих закладах (до режиму, норм поведінки і спілкування) на основі емпатії, рефлексії, соціального зворотного зв'язку [7,15] працівника і дитини, сім'ї. Особливостями цього етапу є те, що діти, жінки, сім'ї, як правило, знаходяться в психологічній кризі, яка викликається зіткненням особистості з перешкодою, яка в цей час не може бути подоланою, яка заважає задоволенню найважливіших життєвих цілей, що приводить до порушення адаптації у соціальному середовищі, гострого стану, який характеризується емоційною напругою, тривогою, розгубленістю, дезорганізацією діяльності і поведінки [7: 90]. Все це ускладнює процес адаптації.

Тривалість цього процесу знаходиться у залежності від: а) адаптаційного потенціалу людини — тобто ступеня можливостей особистості включитися в нові умови соціального середовища, а також ті умови, що перебувають у постійних змінах; б) адаптивної підготовки особистості — тобто тими вміннями та навичками пристосування, яких індивід набуває у процесі життєдіяльності; в) активності індивіда в процесі адаптації; ^індивідуальних психічних особливостей людини, її темпераменту, рис характеру; д) ступеня дезадаптації людини [15: 33-34]. Передбачає організацію діяльності і спілкування дитини, сім'ї відповідно до загальнолюдських норм поведінки і життя людини.

В. Усунення причин, які привели до кризового стану, здійснюється на основі:

/. *Безпосередньої реабілітації* — відновлення поведінки, спілкування, зв'язків, здоров'я. Педагог, присутній на первинному прийомі лікаря-психотерапевта (якщо дитина — жертва), бере участь у бесіді з ним, батьками з метою виявлення причин і наслідків кризової ситуації.

Проблеми об'єкта реабілітації виявляються шляхом спостереження за його поведінкою, спілкуванням, діяльністю, опитування його самого, опитування осіб, які його знають і надають про нього необхідну вірогідну інформацію (родичі, друзі), ранжування і опису проблем об'єктом і окремо, на основі аналізу і спостережень соціальним педагогом [5,7,15].

Доцільним є застосування схеми життєдіяльності, яка складається разом з об'єктом реабілітації (схема 2). На основі роботи О.К. Долгушина [3] пропонуємо варіант, що стосується особистості і сім'ї.

На основі вивчення проблем об'єкта реабілітації складається план реабілітації з ним, який включає: 1) проблеми діяльності (самообслуговування, адаптацію до навколишнього середовища, пересування, продуктивність дій, комунікацію, психологічний стан тощо); 2) оцінки діяльності (первинну, контрольну, підсумкову). Цей план погоджується з іншими фахівцями, об'єктом реабілітації, з яким може бути навіть підписаний контракт про виконання плану, що дисциплінує [5,6,7].

Педагог здійснює:

1) соціальну терапію (очну і дистанційну, індивідуальну і групову);

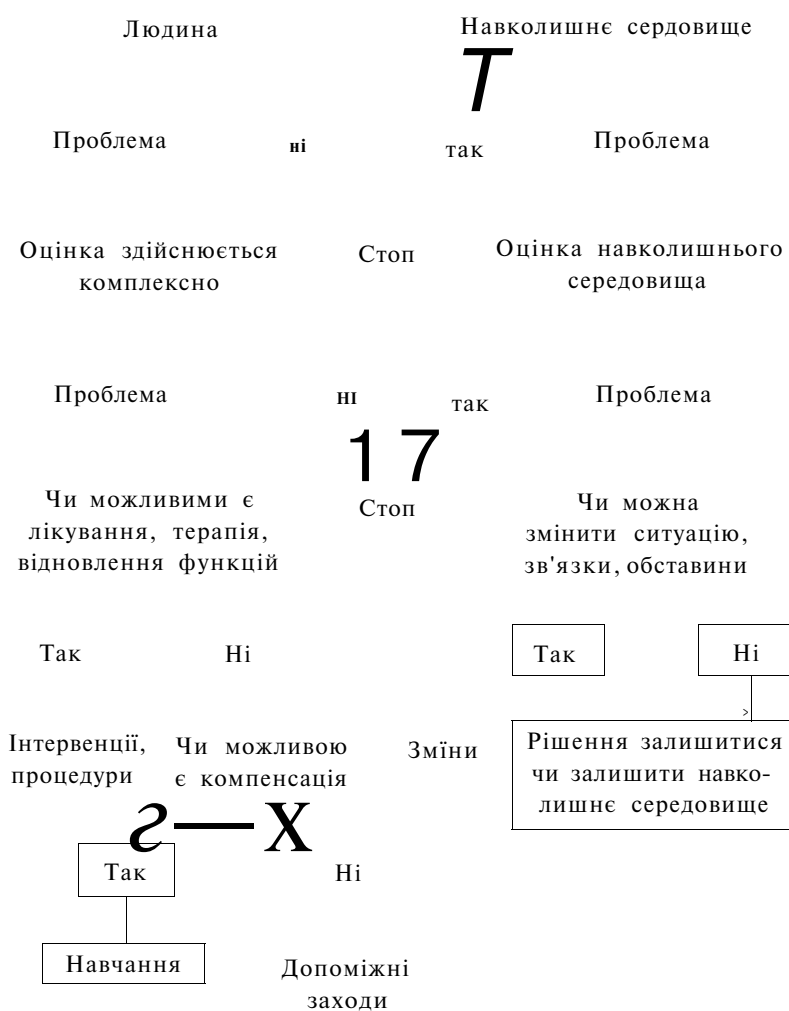
2) співпрацю з працівниками різних соціальних інституцій і залучає їх до надання допомоги особистості, що сприяє подоланню кризових ситуацій та проблем клієнта на основі самоусвідомлення особистістю відношення до себе, оточуючих та навколишнього середовища;

3) корекційно-реабілітаційну роботу, яка спрямована на зміну та вдос-

Схема 2

Схема життєдіяльності клієнта

Оцінка життєдіяльності



коналення особистих якостей людини, особливостей життєдіяльності та створення умов для розвитку потенційних можливостей осіб з функціональними обмеженнями, активне залучення їх до участі у суспільному житті. При цьому соціальний педагог повинен прогнозувати наслідки своїх дій і прогнозувати і планувати життєвий шлях об'єкта реабілітації, налагоджувати зв'язки з усіма можливими суб'єктами корекційно-реабілітаційної допомоги [15: 51-52];

Н.В. Палій розуміє педагогічну корекцію як різновид експлікаційної допомоги (від лат. *explication* — роз'яснення, тлумачення) вихованцю з боку вихователя в конкретній діяльності з метою її регулювання; як допомогу в оволодінні мистецтвом самореабілітації, що стимулює самостійні пошуки нових можливостей самоздійснення, наближення до себе, до власної сутності... [13: 10].

Засобами педагогічної корекції у роботі з дітьми є: доброзичлива, гуманна співучасть, колективна художньо-ігрова діяльність, повага до дитячої особистості, розуміння, довіра, спонукання, співчуття, зняття напруги у стосунках, звернення до самолюбства, почуття любові [12: 10], опора на позитивне. Засобами педагогічної корекції у роботі з дорослими є: толерантність, розуміюче слухання, безкорислива допомога, тактовність, співчуття, співпереживання та ін. прояви гуманного ставлення до людини.

4) залучає об'єкти реабілітації до навчальної, трудової, пізнавальної, дозвілєвої діяльності, самообслуговування.

2. *Підготовки до передачі об'єкта* до супроводу, що передбачає пошук і налагодження взаємодії з фахівцями вдома, у школі [7], підготовку документації. Якщо на цей час причини кризової ситуації або наслідки усунені не повністю, то подальша реабілітація здійснюється у групах взаємодтримки при цих же установах, клубах «Колишніх пацієнтів», консультаціях з розв'язання проблем.

Показниками ефективності соціально-педагогічної реабілітації на основі розуміння її сутності та етапів, якості життя, є:

- відсутність рецидивів кризових станів;
- відновлення позитивного ставлення до життя, праці, навчання;
- повернення людини до суспільно корисної, навчальної, трудової діяльності, самообслуговування; «
- ліквідація причин і наслідків кризи чи компенсація втраченого, пристосування до життя в нових умовах;
- зняття емоційної напруги, тривоги, розгубленості, дезорганізації діяльності, поведінки;

- пошук шляхів розв'язання проблеми і відхід від пошуку відповіді на питання «За що мені це?»;
- налагодження і відновлення зв'язків із мікросередовищем, у сім'ї між її членами;
- становлення адекватної самооцінки;
- здійснення самостійної діяльності, самостійне прийняття рішень, здатність до оцінки та вибору шляхів їх реалізації.

У зв'язку з тим, що захист прав членів сім'ї у самій сім'ї, з одного боку, є необхідним, коли сім'я є неблагополучною; з іншого боку - можливий у більшості країн тільки за згодою членів сім'ї, а вхід у сім'ю обмежений законодавством і можливий лише у разі порушення членами сім'ї морально-правових норм суспільства, доцільним було б введення контрактної моделі соціально-педагогічної роботи з сім'єю. Ця модель соціальної роботи на Заході дає сім'ї останній шанс перед тим, як у розв'язанні її проблем будуть приймати участь органи державної влади і силові структури. Соціальний педагог і сім'я на початку їх стосунків визначають цілі спільної діяльності і на цій основі офіційно приймають робочу угоду про шляхи досягнення цих цілей, час, дії та ін., необхідне для досягнення цих цілей. Сім'я одержує завдання, виконання яких контролюється; попереджається про відповідальність за їх невиконання (передачу справи у інші структури). Так, у Центрі сім'ї в м. Каунас (Литва) існує «Служба захисту прав дитини», яка здійснює таку примусово-добровільну роботу з неблагополучною сім'єю. Згідно з цією програмою, батьки повинні її відвідувати, виконувати роботу над собою на основі договору між ними і службою. Ця програма передбачає такі психологічні і педагогічні заходи: 1) психологічна допомога; 2) адвокатство (представництво) у суді; 3) терапія з дитиною; 4) навчальні програми для сім'ї та дитини; 5) представництво інтересів дитини у школі; 6) контроль за виконанням завдань. У договорі записується, що соціальний педагог відвідує сім'ю, може опитувати сусідів про життя сім'ї, але все це він робить, спитавши сім'ю, заходить у такий простір, куди його пускають, отже, він не порушує права на приватну власність і таємницю сімейного життя.

Ця служба реалізує різні програми для різних категорій сімей на основі такої контрактної моделі: 1) «Збереження сім'ї» (де дитина мешкає в несприятливих умовах); 2) підготовка до вступу в шлюб (3 вечори з гінекологом, психологом, соціальним працівником); 3) допомоги вагітним жінкам у кризовій ситуації (коли вагітність є небажаною). Ця модель реалізовується також у програмах самопомоги, де працюють групи самопідтримки:

1. М. Трубаєв

- багатодітних сімей;
- психічнохворих та членів їх сімей;
- хворих на атеросклероз і членів їх сімей;
- вагітних жінок та їх чоловіків (по догляду за дитиною);
- анонімних алкоголіків, сімей алкоголіків, підлітків з сімей алкоголіків (АА, АлаНон, АЛатин).

В Україні контрактна модель роботи з сім'єю почала реалізовуватися в роботі з прийомними сім'ями як експериментальна.

Сім'я може звернутися у службу по допомогу сама, або з нею працюють за обов'язком, коли сім'я потрапила у кризову ситуацію. У випадку, коли сім'я або її члени опинились у ситуації, коли вони переступили морально-правові норми суспільства, з ними здійснюється за кордоном робота у таких напрямках:

- організація спілкування з близькими друзями, родичами, допомога в їх пошуку (TV-програма В.Нідерландах «Шукаю друга» - шкільного, якого втратили давно, рідних, з якими з різних причин перервався зв'язок, — можна подзвонити на ТБ і попросити допомоги їх відшукати);
- фіктивне розширення сім'ї (хрещені батьки, куми тощо), організація спілкування і діяльності з ними;
- тимчасове розміщення дітей у прийомну сім'ю (вихідного дня, на кілька днів, тижнів);
- навчання на курсах з відповідною до проблеми сім'ї тематикою, відвідання денного центру, консультацій тощо.

Все це дозволяє пережити кризу, втрати, подолати проблеми.

Такі контрактні програми проводяться також із прийомними батьками до і після прийняття на виховання дітей, що сприяє формуванню в них особливих умінь, необхідних для професійного фостерінгу:

- захищати і виховувати дітей;
- задовольняти потреби розвитку дітей і розв'язувати питання, пов'язані з відставанням у їх розвитку;
- підтримувати взаємостосунки "Прийомна сім'я — дитина — біологічна сім'я";
- встановлювати взаємостосунки з дітьми з прагненням зберегти ці родинні зв'язки на все життя; ,
- бути членом професійної команди (Програма «Pride» (Нідерланди), яка готує фостерних батьків, передбачає їх навчання з урахуванням їх підготовки і досвіду, потреб їх і дитини, включає модулі навчання в організації і в сім'ях, з акцентом на проблемах прийомної дитини. Після такого

навчання сім'я з прийомною дитиною починає жити своїм життям, як звичайна, без підтримки і постійного нагляду. В основі програми - ідея компетентності прийомної сім'ї (умінь, які повинні бути у фостерних батьків)).

Ж. Шимкене вважає, що для того, щоб сім'я не втратила свого благополуччя і не стала неблагополучною, необхідно створювати умови для: 1) взаємовідповідності членів подружжя; 2) збереження різними способами контактів між членами подружжя; 3) розвитку як особистості кожного з членів сім'ї, відпочинку один від одного; 4) підтримки самотності сім'ї за рахунок традицій та ритуалів. Виходячи з цього, для конфліктної сім'ї, сім'ї на стадії розпаду, прийомної сім'ї, повторношлюбної сім'ї ці умови є також необхідними для того, щоб ці сім'ї стали благополучними. Для цього, на думку Ж. Шимкене, необхідно створювати також ситуації, в яких сім'я чи її члени здійснюють: 1) вільний вибір; 2) вибір з кількох можливих альтернатив; 3) вибір після тривалого міркування; 4) високу оцінку і бережливе ставлення до наявних цінностей; 5) відкрите проголошення цих цінностей; 6) вчинки у відповідності до цих цінностей; 7) послідовні дії у відповідності до цінностей спрямовані на вироблення моделі поведінки. Це дозволяє зберегти благополуччя, жити батькам своїм життям, дітям - спостерігати і вчитися жити на прикладі батьків, сім'ї - розв'язувати свої завдання на кожному з етапів і тим розвиватися. Такі умови дозволяють подолати насильство в сім'ї, налагодити родинні зв'язки, стабілізувати стосунки, розвиватися як самодостатній особистості кожному члену сім'ї і тим попереджувати чи долати її неблагополуччя. У поєднанні з етапами реконструкції характеру (за А.С. Макареико) маємо умови для відновлення позитивного в члені сім'ї та сім'ї в цілому. Звичайно, це не розв'язує проблеми всіх неблагополучних сімей, - в них є специфічні проблеми, - але дозволяє намітити напрямки і завдання, етапи роботи з окремими категоріями неблагополучних сімей.

Методи роботи з такими сім'ями: інформування, переконання, психотерапія, покарання, вправи, навчання, представництво інтересів членів сім'ї, приклад, вимоги, контракт, педагогічні ситуації, реконструкція характеру, переключення, перенавчання, соціальна реклама, «вибух». *Напрямки роботи*: програми антинаркотичної освіти, організація виховної роботи антинаркотичної спрямованості («рівний — рівному»), контроль, правова просвіта, формування позитивного мислення, реабілітація алкоголік, попередження і боротьба з насильством у сім'ї, вивчення умов життя сім'ї і сприяння їх покращанню як засіб усунення причин алкоголізму, тимчасове вилучення дитини з сім'ї і реабілітація, формування ціннісного

і. М. Трубавіна

ставлення до здоров'я, життя, сім'ї, допомога дитині і дружині в самореалізації та адаптації до умов життя, попередження сімейного алкоголізму, суїцидів, девіантної поведінки членів сім'ї, формування саморегуляції, вольових якостей, організація змістовного дозвілля, спілкування і відпочинку сімей. *Форми роботи:* групи взаємопідтримки, самопомогі, відеолекторії, лекторії на замовлення, бесіди, походи, трудові десанти, педагогічні десанти в установи, підприємства, організації, розповсюдження брошур, буклетів, тренінги, семінари, телефони Довіри, заняття в клубах для лікування алкоголіків і членів їх сімей, консультпункти, дитячі консультативні центри, інформаційні центри, тематичні концерти, виступи агітбригад, тематичні рубрики в пресі, передачі на радіо, ТБ, підготовка конференцій, залучення членів сім'ї до розробки антиалкогольних програм, фасилітаторство, спеціалізовані телефонні лінії для алкоголіків і членів їх сімей, інформаційні компанії.

Україна має певний досвід роботи з сім'ями хворих на алкоголізм і наркоманію (програма Житомирського ОЦССМ «Світ без наркотиків та СНІДу», яка передбачала надання реабілітаційних послуг дітям та підліткам, батьки яких зловживають алкоголем; програма альтернативного відпочинку і профілактики «Відпочинок без допінгу» ЛОЦССМ, яка передбачала групу для дітей з дисфункційних сімей, що працювала на основі соціотерапії, психокорекції; діяльність клубу «Відпочинок без допінгу»; програма «Панацея» ТОЦССМ, за якою здійснюється індивідуальна робота з молоддю адиктивної поведінки та членами їх сімей через роботу стаціонарних та виїзних консультпунктів, мережу телефонів Довіри [4]. Слід зазначити, що Україна тільки починає державну соціальну, у т. ч. й соціально-педагогічну роботу з сім'ями хворих на алкоголізм і наркоманію, визнає це державною і сімейною проблемою (чому є свідченням поява програми УДЦССМ «Соціальний супровід неблагополучної сім'ї») і тому значного досвіду в цьому напрямку ще не накопичила. Перший крок у цьому напрямку зробили центри соціальних служб для молоді, служби у справах неповнолітніх, міліція.

Завдання для самоперевірки

1. Проблеми сім'ї з хворими на алкоголізм та наркоманію.
2. Особливості соціально-педагогічної роботи з дорослими членами такої сім'ї.

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю

3. Специфіка роботи з дітьми з сімей, де є хворі на алкоголізм і наркоманію.
4. Які інституції займаються роботою з такими сім'ями?
5. Етапи соціально-педагогічної реабілітації таких сімей та їх членів.
6. Критерії і показники ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями хворих на алкоголізм та наркоманію.
7. Контрактна модель соціально-педагогічної роботи з такою сім'єю: "за" та "проти".
8. Напрямки роботи з сім'єю, де є хворі на алкоголізм і наркоманію.
9. Методи і форми роботи з такою сім'єю.
10. Соціальні програми щодо роботи з такими сім'ями: формування споживацького підходу чи навчання самостійно долати проблеми?

Література

1. Вихованець О.А., Чемерис М.І. Соціально-педагогічні проблеми молоді з девіантною поведінкою // 36. н. ир. «Теоретичні та методичні засади соціально-педагогічної підготовки вчителя». — Київ. — Житомир: ЖДПІ, 1999. - С.136-139.
2. Громадська програма запобігання насильству в сім'ї (проект «Гармонія»). — Львів: 2000. — 95 с.
3. Гуманизм на практике (из опыта по созданию базовой экспериментальной модели социального обслуживания населения м/о «Раменки») / Под. ред. В.М. Сафронова. - М.: МГСУ. - 1995. - 129 с.
4. Діяльність центрів соціальних служб для молоді України: Сучасний стан і перспективи розвитку. — К.: 1999. — 114 с.
5. Долгушин А.К. Введение в социальную реабилитологию. — М.: 2000. - 58 с.
6. Долгушин А.К. Опыт работы Центра реабилитации молодых инвалидов // Возведение «мостов» сотрудничества между Россией и ЕС в развитии социальных служб накануне нового тысячелетия — Москва — Пенза - Самара: СТИ. - 1999. - С.117-125.
7. Климешова Т.Ю. О системе реадaptации детей и подростков, оказавшихся в психологическом кризисе // Возведение «мостов» сотрудничества между Россией и ЕС в развитии социальных служб накануне нового тысячелетия — Москва — Пенза — Самара: СТИ. — 1999. — С.90-94.

І. М. Трубавіна

8. Лисенко І. П. Сімейні проблеми хворих на наркоманію та алкоголізм: робота психолога / Практична психологія та соціальна робота. — 2000. - №6(25). - С.28-31.

9. Муснгафаева Ф.А. Основы социальной педагогики. — М.: gaudemaus, 2000. — 482 с.

10. Непопалова Р.В., Бобрикова Т.А., Логачева Н.А. О концептуальных основах региональной модели единой социальной системы реабилитации детей с проблемами в развитии // Возведение «мостов» сотрудничества между Россией и ЕС в развитии социальных служб накануне нового тысячелетия — Москва — Пенза — Самара: СТИ. — 1999. — С.144-148.

// Паже Р. Робочий матеріал семінару ДХФ «Усвідомлене батьківство: досвід, проблеми, перспективи». — К. — 2001. — 21 с.

12. Палій Н.В. Педагогічна корекція емоційної сфери молодших школярів у процесі художньо-ігрової діяльності. — Автореф... дис. канд. нед. н: — Тернопіль: ТДПУ. — 2000.

13. Проблемы алкоголизма в семье (доклад Европейского Союза, подготовленный П. Редфордом и опубликованный в 1998 г.). / Под общей редакцией Н.В. Заверико, И.П. Лобач. — Запорожье: ДХФ, ЗГУ, — 2001. - 164 с.

14. Слот В., Спаниард Х., Шульга Т. Методика работы с детьми «группы риска». - М.: УРАО.- 1999. - 84 с.

15. Соціальна педагогіка / За ред. А.Й. Каиської. — К.: УДЦССМ. - 2000. - 262 с.

16. Соціальна робота з підлітками та молоддю: проблеми, пошуки, перспективи. - К.: УДЦССМ, 2000 -275 с.

17. Шимкене Ж. Робочий матеріал семінару ДХФ «Усвідомлене батьківство: досвід, проблеми, перспективи». — К. — 2001. — 14с.

18. Anderson D. Social work and learning disability // Матеріали доповідей науково-практичної конференції «Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи». — Ужгород: 1999. — 4.1. — С.5-12.

4.3. Робота соціального педагога з сім'єю, де є насильство щодо членів родини

Основна цінність демократичного суспільства — це людське життя. Тому робота з сім'єю з попередження в ній насильства щодо членів сім'ї повинна стати одним з напрямків роботи соціального педагога. Між тим, зараз маємо інспекторів райвно і громадських інспекторів із захисту прав дітей, кримінальну міліцію у справах неповнолітніх і службу у справах неповнолітніх, у коло обов'язків яких входить профілактична робота з неблагополучними сім'ями. Але ми не маємо системи попередження насильства в сім'ї, супроводу сімей, де є насильство, діти і батьки не знають своїх прав і обов'язків, що спричиняє насильство в сім'ї, але не знімає відповідальності за його наслідки. Таку роботу сьогодні здійснює за власною ініціативою в Україні американський проект «Гармонія», який проводить навчальні семінари для працівників державної соціальної сфери і силових структур з цієї проблеми; міжнародний гуманітарний центр «Розрада», який проводить навчальні семінари для психологів і соціальних педагогів, видає і розповсюджує з метою інформування дітей і батьків буклети і брошури з прав дитини, членів сім'ї, проводить психологічні консультації; Дитячий християнський фонд, який на своїх семінарах для психологів, працівників кримінальної міліції у справах неповнолітніх, викладачів соціальної роботи і соціальної педагогіки, державних службовців, які працюють в соціальній сфері, організовує навчання з окремих аспектів попередження насильства в сім'ї (усвідомлене батьківство, фосгерпі сім'ї, психологічна підтримка сім'ї в кризовій ситуації), розповсюджує літературу з цих питань. Існує проект Закону України щодо попередження насильства в сім'ї, який ґрунтується на світовому досвіді розв'язання цієї проблеми. Отже, необхідні будуть методики роботи з практичної реалізації цього Закону.

Для дитини важливими є довіра до батьків, *почуття захищеності в сім'ї*. Вони втрачаються при насильстві в сім'ї. У такій сім'ї зовні все благополучно, але втрачені між окремими членами сім'ї родинні зв'язки, емоційні почуття. Діти в таких сім'ях засмучені, розчаровані, невірні навіть при незначних труднощах, думають, що вони є причиною розладу в сім'ї, не вміють висловлювати свої почуття та емоції, вразливі, нездатні контролювати ситуацію, вперті, агресивні, мовчазні, переживають відчуття страху, збентеження, приниження, безсилля, гніву на бать-

ка, вважають свою сімейну ситуацію особливою, себе — нікому не потрібними, неважливими людьми, які не заслуговують уваги та турботи, не можуть адекватно реагувати на ситуацію, виправдовують биття любов'ю. Такі діти занепокоєні, прагнуть догодити, усамітнюються, погано навчаються в школі, виявляють насильство для самовираження [3, 27, 26]. Слід зазначити, що первинні стресові фактори (насильство, втрата) позначаються на *інтелектуальному, емоційному, фізичному, духовному розвитку дитини*, що є помітним для оточення і інколи викликає глузування з цих дітей однолітків. Все це поглиблює стресовий стан дитини, погіршує її здоров'я (з'являється енурез, заїкання, головний біль, біль у животі, порушення сну), і знову ж таки відбивається на емоціях та поведінці, може призвести до девіантної та адиктивної поведінки [3, 26, 27]. Але дитина при цьому продовжує любити своїх батьків, ідеалізувати їх, виправдовувати їх учинки та поведінку, прагне повернутися до них, вважає, що батьки змінилися на краще, засуджує умови життя і середовище сім'ї, але не самих батьків. Підлітки більш реально оцінюють своїх батьків, але мають надію на зміну батьків у кращий бік, приймають обставини життя в сім'ї з насильством як звичайні [27: 45].

Насильство в сім'ї, за даними ЮНЕСКО, є прихованим від очей суспільства і статистики, майже завжди найбільш стійке, від нього не є вільним будь-яке суспільство, будь-яка культура, у межах якої воно передається з покоління в покоління, перетворюючи вихованих у насильстві дітей у жорстоких дорослих [12: 29]. Особливостями української родини є: падання широкого поля автономії своїм членам у поєднанні з патріархальністю (це зумовлюється тим, що земля передавалась у спадок, а не була, як у Росії, власністю громади); поєднання чоловічих і жіночих засад у домогосподарстві, але домінування жінки-матері у визначенні способу та форм життєдіяльності родини; поєднання внутрішнього демократизму з чіткою ієрархією, раціональним розподілом сімейних ролей; висока духовність у всіх сферах родинного життя; високий рівень морального контролю над особистістю, самоконтролю, взаємна відповідальність її членів; виділення дорослих дітей з сім'ї, ведення ними сімейного життя при збереженні певних зв'язків з родинами батьків, братів і сестер, що дозволяло не розчинитися індивідуальності в сім'ї [16: 27]. Але для України термін «насильство в сім'ї» є не зовсім традиційним, вважається, що сім'я — це особиста сфера, «сміття з неї не треба виносити», а дружина в синцях, відшматована ременем дитина чи та, що підкоряється наказам батьків у виборі друзів, місця навчання тощо, — це сімейні справи, мето-

ди родинного виховання. Однак, за офіційними даними [4: 41], насильство в сім'ї — досить поширене явище в Україні. За свідченнями дітей, з жорстокістю вони вперше зустрічаються у власній сім'ї, з боку батьків та старших братів та сестер, тобто тих осіб, які повинні їх захищати та підтримувати. *Насильство в сім'ї* розглядається як: порушення прав людини; приклад примусового контролю, який одна людини практикує над іншою; домагання [3]; будь-які дії чи бездіяльність, що складаються з поганого фізичного, психологічного та сексуального поведінки члена сім'ї з жінкою та іншими членами великої сім'ї [11]. Насильство в сім'ї визначається також як певні види дій чи бездіяльності, які мають місце у межах певних стосунків; жорстоке ставлення до дітей (фізичне, психологічне, сексуальне); погане ставлення чи неухважність стосовно осіб похилого віку; погане ставлення дітей до батьків; фізичні та психічні напади на жінок з боку чоловіків-партнерів. Отже, насильство в сім'ї вимагає системного підходу до роботи з його попередження та ліквідації в сім'ї, врахування особливості статі, віку, ролі кривдника і жертви. Насильство в сім'ї розглядається як соціальне явище, яке характеризується взаємозв'язком та взаємопроникненням різних його форм [17]. Насильство в сім'ї порушує цілу низку *прав людини* — право кожного на рівний захист перед законом і на захист від дискримінації за ознакою статі; право не піддаватися жорстокому ставленню; право на життя і фізичну недоторканність; право на найвищі стандарти фізичного і психічного здоров'я [19: 68]. Дослідження з проблеми приводять до висновку, що орієнтація на покарання (функцію закону) не забезпечує безпеки в сім'ї, необхідним є комплекс заходів — програми екстреної та довготривалої допомоги жертвам насильства та їх сім'ям, спеціальні програми просвіти, консультування та психологічної корекції для кривдника, жертви, інших членів сім'ї, у т. ч. дітей [12: 20-21]. Насильство з боку близької людини, яка розглядається як опора і підтримка, порушує основний принцип сім'ї — безпеку існування кожного її члена [18: 75]. Тому діяльність соціального педагога полягає у захисті прав людини, як створенні умов для виявлення та усунення причин і наслідків насильства в сім'ї.

Визначаються такі *сфери*, де має місце насильство в сім'ї: 1) *сім'я*: вона готує своїх членів до життя в суспільстві, до сприйняття ієрархічних відносин, виражених в нерівному розподілі між статями праці та права розпоряджатися ресурсами; 2) *громада*: забезпечує механізми підтримання контролю чоловіків над сексуальністю, мобільністю та працею жінок; 3) *державна*: легітимізує власницькі права чоловіків щодо жінок, забезпе-

чуючи сім'ю та громаду правовою основою для подальшого підтримання таких відносин. Держава робить це, проводячи відповідну правову політику, ухвалюючи дискримінаційні закони чи застосовуючи дискримінаційну практику у виконанні законів [11: 27-28]! Саме тому права людини повинні захищатися на 3 рівнях: 1) на макрорівні суспільства через міжнародні та національні законодавчі акти; 2) на мезорівні — рівні громади завдяки місцевим традиціям, інформуванню, розпорядчим актам, адвокату дитей, церкві; 3) на мікрорівні — рівні окремої особи, родини через самооборону, захист соціальним педагогом, членами сім'ї [3, 11, 15].

Закордонними неурядовими організаціями, діючими в Україні, видано посібник «Розуміння і використання механізму прав людини», який дозволяє організовувати для населення навчання цих механізмів на 3 рівнях: 1) національному (в українській юридичній системі та спеціальних комісіях, які покликані займатися проблемами прав людини); 2) регіональному (в європейській юридичній системі, європейських правозахисних органах); 3) міжнародному (в організаціях ООН, приєднаних до них структурах та інших міжнародних судах та комісіях). Авторами розглянуто механізми захисту прав на кожному рівні і умови переходу з рівня на рівень як окремою особою, так і громадською організацією, країною [15]. Вивчення досвіду захисту різноманітних прав людей є важливим, оскільки насильство в сім'ї відбувається в будь-яких верствах і категоріях населення, незважаючи на класові, расові, культурні, релігійні, соціально-економічні аспекти, а також трапляється в сім'ях як гетеросексуалів і геїв, так і лесбійок [3]. Пропонуємо огляд з проблеми попередження і подолання насильства в сім'ї, який зроблено на основі теоретичного аналізу проблеми і навчання на перерахованих семінарах.

Розрізняють такі *типи насильства* в сім'ї: пряме фізичне насильство; психологічне насильство; позбавлення ресурсів, необхідних для підтримання фізичного і психологічного добробуту; трактування особистості члена сім'ї як товару [3, 11]. *Причини* виникнення насильства в сім'ї різні: прагнення визнання в якійсь сфері (професійній, економічній, соціальній) і неможливість його добитися, раптові серйозні зміни у різних сферах життя (втрата роботи, хвороба, смерть дружини тощо), афект, невміння вчасно загальмувати свою поведінку, приклад власних батьків, психічні хвороби. Причиною насильства в сім'ї є також тендерні стереотипи суспільства: уявлення про стать у суспільстві, соціокультурне сприйняття статі, яке диктує певну поведінку, культурні норми, стиль одягу, психологічні якості: здібності, види діяльності, професії. При цьому зао-

хочується поведінка, яка відповідає соціостатевій ролі і пригнічується та, що не відповідає їй. За Н.А. Кутовою, тендерною соціалізацією є процес наслідування, прийняття і відтворення чоловіком чи жінкою тих культурно-нормативних стандартів, які суспільство вважає відповідними до їх тендерних ролей. При цьому інститутами соціалізації є сім'я, школа, група однолітків, мікросередовище, засоби масової інформації [8: 56]. Отже, боротьба з насильством в сім'ї повинна здійснюватися в цих інститутах.

Теорії насильства в сім'ї:

/. **Ситуаційна теорія.** Згідно з нею ймовірність виникнення агресії визначається тривалістю впливу певних ситуативних і структурних змінних: а) фактори, які зумовлені віком осіб (фізична та емоційна залежність, поганий стан здоров'я, наявність психічних розладів, комунікативних труднощів); б) структурні фактори (економічні труднощі, соціальна ізоляція, проблеми зовнішнього середовища); в) фактори, які співвідносяться з особистістю піклувальника (життєва криза, синдром «вигорання», насильство стосовно піклувальника у минулому).

2. Теорія соціальних змін. Її зміст полягає в тому, що процес соціальної взаємодії являє собою послідовну зміну заохочень і покарань і кожна людина у процесі взаємодії з іншими прагне збільшити частину винагород та зменшити частину покарань. Оскільки є залежні члени сім'ї, які не в змозі захистити себе від піклувальників, то останні збільшують свою агресію, яка залишається без покарання і зміни ситуації.

3. Теорія символічної взаємодії. Причина насильства полягає у відсутності диференціації між тим, як сприймалася піклувальником особа в минулому, та її образом сьогодні [1: 96-97].

Слід зазначити, що до кожної теорії є контраргументи: не завжди залежність у реальному житті викликає агресію та насильство; зовнішні фактори є не єдиним, що визначає поведінку людини, є ще її почуття, характер; зміни у сприйнятті людини пов'язані з її «дорослішанням», що пов'язано з формуванням емпатії, темпераментності. Фактори, що підвищують ризик насильства: алкоголізм, наркоманія, економічна залежність.

Форми насильства: ігрове, реактивне, із помсти, компенсаторне, архаїчне («жага крові»), на основі релігії. Насильство є також формою виявлення агресії (тенденцій, які виявляються в реальній поведінці чи фантазії з метою завдання втрат, лиха іншому) [12].

Насильство здійснюється циклічно:

1. Збільшення психологічного напруження (емоційне та ін., нефізичні види насильства.

І. М. Трубавіна

2. Фізичне насильство в різних формах.

3. Примирення.

4. Збільшення психологічного напруження і початок нового циклу.

З часом період примирення зменшується, може зовсім зникнути, а період насильства збільшується [5: 139].

Можна виділити такі *підходи до захисту прав* людей, які існують у світі і можуть бути застосованими з метою попередження насильства в сім'ї:

1. Інформаційний (просвітницький), в основі якого є знання і підтримка державою, громадою, сім'ями, окремими особами невід'ємних прав людини. За висловом Е. Рузвельт, яка першою очолила Комісію ООН з прав людини: «Оскільки мета стає чітко окресленою, люди доброї волі повсюди намагатимуться досягти її з більшим завзяттям і, я сподіваюся, з більшою надією на успіх» [2г. 44]. Знання прав людини допомагає їх не зневажати. Але це залежить від вихованості особистості. Тому міжнародні співтовариства всіяко підтримують освітні програми цього напрямку. Вимогою ЮНЕСКО до освітніх програм є те, що вони повинні створюватися з якнайкращим урахуванням інтересів дітей і підлітків. Ці програми повинні: захищати всіх дітей та підлітків, забезпечувати статеву рівність у питаннях доступу до освіти та її якості, залучати у процес навчання сім'ї та громади, розповсюджувати поширення знань у сім'ях, через просвіту батьків і вихователів з питань турботи про дітей молодшого віку, бути уніфікованими та загальноохоплюючими, різноманітними та гнучкими тощо [12: 48]. Прикладом реалізації цього підходу є програма ІЖЕБСО/ОАМГОА, яка реалізувалася у Буркіно Фасо: за проектом жінок навчати знанням про людські права, вмінням ними користуватися одночасно з паданням знань, умінь, кредитів, техніки для власної економічної діяльності. Ця програма сприяла зниженню психологічної, фізичної та економічної залежності жінок від чоловіків, що сприяло запобіганню насильства в сім'ї і розвитку економіки країни. Програма включала теоретичні і практичні заняття, дебати та рольові ситуації з суспільного життя та тендерних питань, просвіту за допомогою радіо.

2. Силовий підхід, який означає, що порушення прав людини, закріплених у законах, карає порушника незалежно від того, чи знав він, що порушує права іншої людини, чи ні. Цей підхід є зараз основним в Україні.

3. Ненасильницького опору, який пропагував М. Ганді. На його думку, «...протистояння злу через насильство лише примножує зло, і, оскільки зло може спиратися тільки на насильство, треба цілковито утриматися

від останнього, щоб позбавити зло його опори», «відмова потурати злу так само є обов'язком, як і співпрацювати з добром». Але «принцип відмови від насильства передбачає добровільне прийняття покарання за протиставлення себе злу» [2: 40].

4. Діяльнісний підхід. Він полягає у щоденній роботі з безпосереднього захисту прав: «нам потрібні вчинки, що пошановували б ті слова, поважали б ті зобов'язання, відповідали б тим законам» [2: 37].

Основою діяльнішого підходу є протиріччя між «війною і миром, насиллям і покорю, расизмом і людською гідністю, гнобленням і гонінням та свободою і правами людини, злиднями та свободою від нестатків» [Нельсон Мандела, 2: 43]. Прагнення подолати ці протиріччя вимагає діяти, набувати досвіду і якостей особистості, які б робили неможливою думку про застосування насильства.

5. Християнський підхід, яких полягає у тому, що всі зрушення, за М.Л. Кінгом, «відбуваються у повній відповідності до Провидіння. Проте ми мусимо впевнитися, що сприймаємо їх належним чином... Нам треба прагнути до демократії, а не до заміни однієї тиранії іншою... Цей підхід не дає поринути у *щось* на зразок терпіння, яке є прикриттям пасивності та бездіяльності і зрештою призводить до тупцювання на місці..., він утримує від безвідповідальних висловів, що не зближують, а відлучують, і від поспішних висновків, що заважають бачити потреби суспільного розвитку, визнає необхідність просування вперед до справедливої мети з мудрою стриманістю та спокійною розважливістю..., він вважає аморальним сповільнення руху до справедливості та капітуляцію перед обронцями несправедливого нинішнього стану речей..., визнає неможливість соціальних змін уже сьогодні. Але він змушує працювати так, ніби вони є перспективою завтрашнього ранку» [2: 42]. Цей підхід, на наш погляд, передбачає опір на позитивне в людині, власні високі духовні якості людини і надію на Провидіння. Саме тому «відмова від насильства» є «шляхом до покори і самовладанням». За Р. Банчем, «у справі демократії слід постійно скорочувати відстань між ідеалом і реальністю. Щоб демократія процвітала або принаймні вижила, вона завжди повинна бути динамічною,... рухатися вперед, до ще більшої свободи, кращого життя, повнішої гідності тих людей, котрим вона служить» [2: 39]. М. Л. Юнг пропонував застосувати бойкотування і демонстрації.

6. Політико-економічний підхід, зміст якого полягає в тому, щоб падати людям рівність у можливостях, допомогти тим, хто її потребує, зберегти громадські свободи для всіх, використовувати надбання науко-

во-технічного прогресу для розширення і неухильного підвищення рівня життя. Така модель світу, за висловом Ф. Рузвельта, є відвертим запереченням так званого порядку тиранії [2: 33]. «...Демократичні соціальні системи є найголовнішою, за В.Г. Шенем, запорукою і передумовою будь-якого розвитку чи модернізації» [2: 47].

7. Підхід викриття насильства і ненависті, який полягає у збереженні пам'яті про жертви насильства через пресу, ТУ, книги, допомогу жертвамгноблення з метою попередження майбутнього насильства.

8. Виважений підхід, який пропонував А.Д. Сахаров, який полягає у готовності до творення кращого, людянішого суспільства, досконалішого світового порядку через реформи, а не революції, через захист жертв, а не повалення чи засудження режимів, через здатність тверезо розмірковувати, берегти знання і досвід, розвиток зв'язків з іншими соціальними системами з метою вибору кращого для життя людей [2: 45].

Існуючі *стратегії боротьби* з насильством: 1) дослідження: з метою висвітлення та документування насильства, його природи, джерел, контексту, виправдання, обсягу та ін.; 2) дії або інтервенція: з метою знищення коренів насильства, сприяння побудові нової моралі [13: 96]. Ці стратегії здійснюються у всіх сферах життя особистості, стосуються всіх функцій сім'ї.

Етапи роботи з боротьби з насильством в сім'ї щодо жінок та осіб похилого віку:

/. *Ідентифікація проблеми* (збір первинної інформації, розслідування і складання заяви). Інформація передбачає виявлення ознак насильства за зовнішніми ознаками (наявність слідів биття, відсутність гігієни і догляду, порушення сну, різка зміна ваги, страх, розгубленість, покора, смуток, небажання проходити огляд лікаря, наявність грошей, невідповідність між можливими і реальними умовами життя). Методи одержання інформації: спостереження, інтерв'ю, бесіда.

2. *Втручання в ситуацію* здійснюється на основі мультидисциплінарного підходу. Кожен з учасників команди бере участь в обговоренні ситуації, відомостей, оцінці ресурсів, визначенні стратегій роботи і відповідальності кожного із спеціалістів. Соціальний працівник при цьому здійснює: а) роботу з конкретним випадком (вибір технік, які спрямовані на формування навичок правильної взаємодії, забезпечення підтримки і проведення консультування); б) координацію діяльності і консультування інших служб; в) при необхідності — функції координатора роботи мультидисциплінарної команди.

Надання допомоги жертві насильства (*жінці*) у кризовому психологічному центрі здійснюється за такими етапами:

1. Звернення клієнта по телефону центра. Консультація по телефону.
2. Запрошення до психолога з метою зняття емоційного фону перед прийняттям юридичних порад. Консультування допомагає показати причини того, що сталося, допомогти жінці знайти внутрішні та зовнішні ресурси, шляхи конструктивного рішення з опорою на себе. Здійснюється 2-3 зустрічі.

3. Пропозиція увійти до групи взаємопідтримки для жінок. Здійснюється 5-7 занять з метою укріплення жінок, усвідомлення ними своєї ролі у власному та громадському житті, розуміння важливості політичної і громадської діяльності в розв'язанні їх проблем. На тренінгах здійснюється навчання конструктивного розв'язання конфліктів, ненасильницької, упевненої поведінки при відстоюванні власних інтересів та інтересів групи жінок.

4. Участь у можливих акціях, які спрямовані на привернення уваги до проблеми насильства щодо жінок, проведення «показових» процесів з відстоювання прав жінок на безпеку, зміну громадської і професійної думки про причини насильництва, лобіювання змін у законодавстві, дій правоохоронних органів щодо захисту жінок від насильства [22: 102-104].

3. *Корекція та зміна ситуації* (підтримка та активізація членів сім'ї, зміна міжособистісних стосунків, формування навичок правильної взаємодії у сім'ї). Здійснюється на основі терапевтичного квадрата, який включає 4 основні групи факторів, необхідних для розуміння ситуації та її правильної оцінки: а) роль і почуття піклувальника в даній ситуації; б) природа взаємостосунків «піклувальник — опікуваний»; в) наявність у піклувальника підтримки з боку інших членів сім'ї; г) фінансовий стан піклувальника.

Сім'ї можуть бути надані альтернативні послуги, інформація щодо насильства в сім'ї [20: 97-104].

Вважаємо, що ці етапи можна застосовувати і в Україні, оскільки вони не мають національних особливостей (моральних, правових, етичних). В Україні напрацьовано таку схему індивідуальної роботи з *жінками*, які зазнали домашнього насильства (Тернопільський ОЦССМ):

1. Перший контакт — за телефонним дзвінком жертви. Консультант вислуховує жінку і запрошує її на особисту зустріч.

2. Індивідуальні консультації з метою створення умов для душевного комфорту жінки, дати можливість їй висловитися і на цій основі допомог-

ти усвідомити, чого вона прагне в даній ситуації — покарати кривдника чи знайти шляхи подолання психологічної травми.

3. За бажанням клієнтки працівник соціальної служби супроводжує її до адміністративних органів, допомагаючи вирішити юридичні аспекти проблеми.

4. Якщо жінка не може повернутися додому, де вона зазнала насильства, то вона потрапляє до спеціалізованої соціальної служби «Родина», де є умови для її безкоштовного проживання (протягом місяця) і харчування, надання моральної підтримки, психологічної допомоги [21: 36-38]. На жаль, у нашій країні відсутня примусова робота з сім'єю у таких випадках. Жінка при поверненні в сім'ю має ті ж самі, якщо не збільшені проблеми.

Робота з сім'єю як із системою щодо реабілітації після насильства дитини здійснюється у соціальній службі за такими етапами:

1. Первинний прийом соціальним педагогом центру. Збір інформації, виявлення ситуації в сім'ї. Формування у батьків первинної мотивації до довготермінової роботи, психологічна підтримка дитини.

2. Нарада спеціалістів центру і школи. Вироблення спільної стратегії і програми роботи з сім'єю.

3. Індивідуальна психотерапія дитини.

4. Індивідуальна психотерапія батьків.

5. Групова психотерапія батьків.

6. Тренінги з дітьми. Емоційна корекція. Формування соціальних навичок, розвиток сфери самоконтролю та вольової регуляції поведінки.

7. Тренінг для батьків. Навчання навичок конструктивної взаємодії з дітьми.

Під час цієї роботи соціальні педагоги здійснюють її емоційний супровід: підбадьорюють, мотивують, наполягають, цікавляться станом справ дитини і батьків, підкреслюють віру в існування ресурсів сім'ї, повагу до членів сім'ї. Надаються поради для поточної підтримки дитини в мікросередовищі, виявлення змін у її стані [10: 131-132].

Показниками оцінки ефективності реабілітаційної роботи з неблагополучною сім'єю, в якій застосовувалося насильство, є:

1. Порівняння даних психодіагностичного і педагогічного обстеження дитини до і після роботи:

- наявність адекватної самооцінки;
- зниження рівня тривоги;
- поліпшення соціометричного статусу.

2. Порівняння даних психодіагностичного і педагогічного обстеження дитячо-батьківських стосунків до і після роботи:

- зменшення ступеня відторгненості (за опитувальником батьківського ставлення);
- зменшення впливу патологічних факторів (несформованість батьківських почуттів, несприйняття, непослідовність вимог та ін.).

3. Експертні оцінки:

- оцінка батьками і педагогами змін у поведінці і настрої дитини, її адаптивних можливостей;
- оцінка членами сім'ї своїх досягнень, які сталися під час проходження тренінгів і консультування [10, 24].

Цікавими є *методики вивчення* неблагополучних сімей, які застосовуються з метою попередження насильства в сім'ї. Так, громадська програма запобігання насильству в сім'ї проект «Гармонія» пропонує методику «Радар». Р — регулярне обстеження всіх жінок-пациєнток без тих, хто їх супроводжує; А — адресування прямих конкретних запитань, при цьому рекомендується заохочувати жертву розповісти про насильство, слухати, не висловлюючи суджень, дати зрозуміти жертві, що вона не одинока і не заслуговує подібного ставлення; Д — документальне оформлення результатів обстеження через протоколи (скарги, симптоми, заключення, фотокартки, опис травм, неправдоподібність пояснень, отриманих травм), картки обстеження; А — аналіз та оцінка безпеки жертви; Р — розгляд подальших варіантів допомоги (відповідне лікування, інформація про подальші заходи, буклети, номери телефонів довіри) [3: 27]. Але ця методика є більш придатною вже після здійснення насильства для запобігання йому в майбутньому.

Інша методика, яку застосовують соціальні служби Великобританії і з якою ми знайомились на семінарах Дитячого християнського фонду, називається «Екологічна модель», яка дозволяє оцінити фактори ризику і захисту, які впливають на дитину: в самій дитині, сім'ї, школі, суспільстві. При цьому акцент робиться на задоволенні потреб дітей кожної соціальної підсистеми. У процесі роботи з сім'єю аналізуються ресурси і потреби кожної підсистеми, їх сильні сторони, досягнення; здійснюється аудит ризику і ресурсів, дані для якого збирають педагоги та психологи (статистика факторів ризику у районі: розлучення батьків, арешти серед дорослих, злочини, пов'язані з насильством, наркотиками, алкоголем; безробіття батьків, діти, які покинули школу тощо). Ця методика вимагає більшого часу, зусиль, але дає більш повну картину щодо ситуації в сім'ї, розг-

лядаючи сім'ю як систему, аналізуючи фактори захисту і ризику і дітей, і батьків.

Опис методики проведення інтерв'ю з дітьми, які зазнали насильства, наведено у посібнику з надання допомоги потерпілим від торгівлі людьми [13].

Наслідками сексуального насильства над дитиною є: 1) порушення сексуального розвитку, яке виявляється у ненормальній або передчасній сексуальній активності, нечіткій сексуальній ідентифікації, сексуальному збудженні з відхиленнями; 2) безсилля: безпорадність та страх; 3) стигматизація: дитина відчуває себе неповноцінною і прагне сама нести відповідальність за те, що сталося (це викликає почуття провини, сорому, зниження самооцінки); 4) розчарування після наруги людиною, якій дитина довіряла, чекала любові та захисту. Це приводить до недовіри та ворожості до інших людей [27: 62]. Чим більше наслідків, тим серйозніше стан людини. Діти, які зазнали сексуального насильства, можуть вести себе непомітно, вони можуть мати проблеми з інтимністю та сексуальністю, із вступом у стосунки з людьми і підтримкою їх; можуть відмовлятися від їжі чи переїдати, мовчати, завдавати собі біль. Усе це важливо для виявлення ознак насильства.

З метою попередження насильства в сім'ї використовуються такі *напрями захисту прав членів сім'ї*: просвітні кампанії — в школах, на робочих місцях, в неурядових та урядових організаціях, громадський захист — за допомогою петицій, плакатів, листівок на вулицях, оголошень у газетах, відкритих дискусіях та дебатах; законодавчі та політичні кампанії — щодо певних проблем; обрання чи підготовка кандидатів, які розуміють проблему порушення прав; написання нових законів і критика старих; пошук факторів та підготовка звітів — забезпечення статистичних даних та фактажу для попередніх видів діяльності [15: 4].

Концепція допомоги жертвам насильства: «не звинувачувати, а допомогти змінитися. Насильство — циклічний процес, всі учасники якого — жертви у теперішньому чи минулому» (і в майбутньому) [10: 130].

З метою попередження вторинних стресових факторів, запобігання рецидивам насильства у сім'ї необхідним є план дій на випадок повтору ситуації, який розробляється спільно з особою соціальним педагогом на основі врахування умов життя, стану здоров'я, особливостей стосунків у сім'ї кожної окремої особистості. Такий план повинен передбачати перелік заходів: до кого, куди можна звернутися по допомогу в будь-який час і як це зробити; що треба робити при ознаках рецидиву для самозахисту,

збереження здоров'я тощо; як реагувати щодо кривдника; які речі необхідно взяти з собою при уході з дому; як оцінити небезпеку кривдника; як поводити себе в громадських місцях, на роботі.

Вивчення досвіду соціально-педагогічної роботи у Великобританії з проблеми запобігання насильству в сім'ї на семінарах Дитячого християнського фонду дозволяє визначити такі заходи, які застосовуються до неблагополучних сімей недержавними установами: відвідання домівок таких сімей, які чекають на появу дитини, що є опосередкованим контролем над можливим насильством; робота з батьками (їх оцінка: у чому мають потребу діти, здатність до виховання дітей, фактори сім'ї, навколишнього середовища, потреби та сильні сторони сім'ї, план дій); відвідання сімей дошкільнят з освітньою метою; робота у кожному мікрорайоні центрів сімей, які надають їй послуги, в яких сім'ї мають потреби; відвідання сімей волонтерами: молодими батьками з малими дітьми з метою допомоги, обміну досвідом; центри консультування сімей, що розпадаються; лінії допомоги; робота з батьками у структурованих (особливо за проблемами, але без назви) групах з метою подолання проблем спільними зусиллями (як «Анонімні алкоголіки»); навчання дітей розв'язання міжособових проблем у дитячих садках, школі; використання у школі «антихуліганських правил»; організація роботи притулків для матерів, до яких було застосовано насильство, для дітей, що покинули домівку, «вуличних» дітей; програми роботи з матерями, які мають розумові розлади.

Російська Федерація у відповідності до Закону РФ «Про основи соціального обслуговування населення» (1995 р.) має соціальні служби різних форм власності, які діють на основі принципів: адресності, доступності, добровільності, гуманності, пріоритетності надання соціальних послуг неповнолітнім, які знаходяться у складній життєвій ситуації, конфіденційності, профілактичної спрямованості [24]. Виявлено, що в таких умовах жінки звертаються по допомогу у зв'язку із: 1) гвалтуванням, домашнім і побутовим насильством; 2) сімейними стосунками (розлученням, розділом власності, проживанням дітей та ін., коли здійснюється в основному моральне та психологічне насильство); 3) сексуальними домаганнями на роботі, незаконними звільненнями; проблемами, пов'язаними з безробіттям та бідністю. Жінки при цьому найчастіше потребують психологічної допомоги (90%), консультування (62%), індивідуальної та групової терапії (50,4%), юридичної допомоги та інформації (22%), медичної та гінекологічної інформації (10,1%), роботи з членами сім'ї (10,8%) [17: 109].

Цікавим є досвід закордонних програм примирення жертви та право-

/./ М. Трубавіна

порушника (США, Канада, Англія, Німеччина, Скандинавія, Польща, Чехія, Нова Зеландія). Ці програми посередництва включають організацію зустрічей правопорушників і жертв «обличчям до обличчя». За допомогою ведучого кривдник вчиться приймати відповідальність па себе за свої дії, відповідає за скоєне через заключення угоди з жертвою, за якою бере зобов'язання компенсувати збитки: зробити роботу для жертви, оплатити її лікування, самому пройти лікувальний курс для алкоголік, реабілітаційний курс для осіб, які здійснюють насильство. Жертва має можливість висловити свій страх, гнів, що необхідно для реабілітації після травми чи шоку. Такі програми забезпечують:

матеріальні інтереси потерпілого, які пов'язані з компенсацією лиха, пов'язаного із злочином;

персональну відповідальність правопорушника у формі заключення і виконання угоди про примирення;

соціально-психологічну допомогу потерпілому і правопорушнику з боку різних державних та громадських організацій [9: 88-89].

Доцільним є знання про *правила поведінки соціального педагога* у випадку, коли жертва звертається по допомогу сама: уважно, спокійно, терпляче слухати, не обвинувачувати людину, вірити їй, виявляти співчуття, емпатію, але не говорити «я Вас розумію»; інформування про права, але не примушувати жертву обговорювати з нею всіх «за» та «проти» звернення до правоохоронних органів.

Якщо звертаються за порадою чи за допомогою родичі чи знайомі жертви: поговорити з нею самою, переконати, що, по можливості, жертва повинна сама звернутися до правоохоронних органів, обговорити з тими, хто прийшов повідомити про жертву, чому їх так турбує ця ситуація та обговорити можливі дії з її зміпепня. Слід пам'ятати, що при виявленні насильства щодо дітей необхідно про це повідомити в міліцію, службу у справах неповнолітніх. Необхідно інформувати про можливість падання допомоги, а у випадку актуального насильства потурбуватися про безпеку жертви, її розміщення у спеціалізованій службі, у родичів, знайомих. При цьому необхідно пам'ятати, що, не можна за людину приймати рішення, вирішувати долю (якщо вона у свідомості) - це право та обов'язок кожної людини [3, 5, 21, 27].

У США виділяють такі *моделі втручання* соціального працівника в життя особистості, яка опинилась у кризовій ситуації:

1. *Медична*: треба лікувати стрес (поетапна психотерапія, індивідуальна психотерапія).

2. *Сімейна*: допомога сім'ї у нормалізації стосунків приведе до зняття проблеми насильства. Цьому сприяють: укріплення віри у зміни на краще, організація відкритого спілкування (із суспільством, не замикаючись на своїх проблемах), пошук цілей, інтересів у змінених обставинах, вправи на пристосування жити в змінених обставинах (моделювання ситуації). Використовуються: теорія поведінки (стимул — відповідь — підтримка); інтеракціонізм, взаємодіяльність (побудова «я» через повсякденну взаємодію).

Обґрунтовані рекомендації членам сім'ї щодо реабілітації і виліковування ісихічного хворого родича знаходимо у роботі Кейла Ф. Бернхайма, Ентоні Ф. Леман, В.В. Нортон та ін. [4]. Серед них такі настанови: 1. Розвивайте в собі вміння не втрачати «віддаленої мети» у ваших поглядах па хворобу близької людини, її лікування і повне виліковування. 2. Будьте послідовні. 3. Створіть просте, чітко організоване середовище. 4. Будьте неспішними в рухах і тримайтеся спокійно. 5. Вивчіть комплекс ознак, які дозволяють на ранньому етапі розпізнати початок наступного епізоду хвороби і попередити рецидив. 6. Акцептуйте увагу на позитивному. 7. Визначте «поведінкові проблеми» і відучіть від них через «штрафні санкції при переході через межу дозволеного». 8. Навчіть хворого позбавлятися стресу [6: 30-32].

3. *Реабілітаційна модель*: навчання особистості жити з тим, що сталося. Це навчання проходить за такими етапами: а) зміна ставлення до себе, своєї поведінки: те, що сталося — з цим жити без комплексу вини; легітимація почуттів — примирення із своїми почуттями; б) навчання жити у нових обставинах: засвоєння інформації людиною. Мета: щоб людина зрозуміла, що про неї турбуються, вона знає стільки, скільки й інші, отже, з'являється впевненість, що цими знаннями можна успішно скористатись; в) підготовка до ризику (взяти па себе відповідальність прийняти рішення). Навчання враховувати ситуацію, умови, які вимагають рішення, а не те, як відчувати ситуацію. Застосовуються аналіз ситуації, виховні ситуації; г) підготовка до самостійного життя: як жити в майбутньому, створити впевненість у своїх силах. Використовуються переконання, дискусії, які вимагають відстоювати, доводити свої переконання, боротися за них. Часто використовується метод «вирішення проблем» Дж. Де-вея, за яким індивід «у своїй основі є активним, він контролює чи змінює своє оточення, його ідеї дійові, результативні й дозволяють змінити світ. Розуміння світу відштовхується від дії» (7: 2.96). Тут широко залучаються мотивація, здібності, потенціал людини, її включають до активної діяльності. Людина відповідає па питання: «Що за проблему ми вирішуємо?».

«Чому взагалі ця проблема існує?», «Яким чином можна досягти певних змін у мені самому, моєму житті, суспільстві?». Біхевіоризм пропонує метод case-work, спрямованої на завдання: з особистістю визначаються проблеми — цілі, укладається контракт із завдань. Цей метод використовується для короткотермінового втручання. Функціонально case-work спирається на волю як силу для інтеграції й організації особистості, враховує особливості розвитку людини і пропонує ісихосоціальну індивідуалізовану допомогу [7: 298].

4. *Соціальна модель* (зміна навколишнього). Ця модель працює на рівні сусідів, міста, країни. Об'єкт моделі — не одна жертва, а всі жертви (реальні і потенційні). Отже, розв'язуються як причини, так і наслідки проблеми через адвокатство, самоорганізацію. Прикладом такої моделі є «Розвиток громади» (community development). Цю модель підтримує ООН, бо вона дозволяє зусиллями громади досягти добробуту всіх її членів. Розвиток громади — це поєднання зусиль влади і населення з метою збільшення економічного, соціального, культурного потенціалу громади, інтегрувати її в життя нації і зробити її здатною повністю брати участь у національному прогресі. Основою роботи в громадах є професіоналізація людей на місцях безпосередньої роботи та участь населення в цій роботі [6: 296].

Вивчення закордонного і вітчизняного досвіду з проблеми запобігання насильству в сім'ї дозволяє окреслити такі перспективи наукових і методичних розробок в цій галузі: особливості запобігання насильству над особами похилого віку, старших дітей над молодшими, економічні можливості у попередженні насильства в сім'ї тощо.

Завдання для самоперевірки

1. Що таке насильство в сім'ї?
2. Причини і теорії виникнення насильства в сім'ї.
3. Види, форми, наслідки насильства в сім'ї.
4. Установи, які працюють із сім'ями щодо запобігання та усунення насильства в сім'ї.
5. Етапи роботи з дорослими членами сім'ї, до яких було застосовано насильство.
6. Особливості роботи з дітьми, які пережили насильство.
7. Напрямки і завдання соціально-педагогічної роботи щодо сім'ї, де є насильство.

8. Профілактика насильства в сім'ї.
9. Реабілітація жертв насильства в сім'ї.
10. Системний підхід до роботи з жертвами насильства в сім'ї: чи можливий він в Україні? Його «за» та «проти».
11. Соціально-педагогічний супровід сімей, де є насильство.
12. Ознаки застосування різних видів насильства в сім'ї.
13. Правила поведінки соціального педагога з такою сім'єю.

Література

1. Берзникович Н.Ф. Насилие над престарелыми в семье // Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М.И. Либоракиной. — М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. — С. 89-106.
2. Вступ до Прав людини. — USIA Regional Programm Office/ Vienna - 1999. - 39 с.
3. Громадська програма запобігання насильству в сім'ї. — Проект «Гармонія», Львів — 2000. — 95 с.
4. Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1998 р.) - К.: 1999.
5. Забадыкина Е.В. Памятка социальному работнику. Основные сведения о насилии в семье // Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М.И. Либоракиной. — М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. — С. 138-142.
6. Кейла Ф. Бернхейм, Ентони Ф. Леман, В. В. Нортон и др. Работа с семьями психически больных. / В кн.: Как наладить работу с группами пользователей и с семьями. — К.: 1999. — 21 с.
7. Кікало А.В. Еволюція методології в соціальній роботі. //Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи». — Ужгород. — 1999. - 4.1. - С.294-297.
8. Кутова Н.А. Тендерні ініціативи в педагогічній освіті // Вісник ЖДПУ «Педагогічні науки», вин.6. — Житомир, 2000, — с.54-57.
9. Максудов Р.Р., Флямер М.Г. Защита от насилия в семье: проблема разработки и запуска комплексной социальной технологии // Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М.И. Либоракиной. — М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. — С.84-89.

І. М. Трубавіна

10. *Минеева О.А., Новикова Т.Ю.* Психолого-медико-социальные центры (ПСМ-центры): работа с семьей по поводу жестокого обращения с детьми // там же, — с.123-138.
11. // *Насильство в сім'ї. Як боротися з ним державі. Що маємо і що слід зробити.* — К.: Розрада. — 1999. — 216 с.
12. *Положение детей в мире, 2000.* — Unicef. — 2000. — 117 с.
13. *Посібник по наданню допомоги потерпілим від торгівлі людьми.* — Київ. - Харків. 1999. - 124 с.
14. *Права жінок у сучасному світі / За ред. С.В. Толстоухової, І.М. Пінчук.* - К.: УДЦССМ, 2000, - 116с.
15. *Розуміння і використання механізму прав людини.* — К.: 1999. — 81 с.
16. *Совка В.Є.* Соціальний потенціал сучасної сільської сім'ї. — Автореф. дис...., канд. соц. н. — Львів: 1995. — 21 с.
17. *Самарина О.В.* Организация социального обслуживания пострадавших от семейного насилия // Социальные работники за безопасность в семье / Под ред. М.И. Либоракиной. — М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. - С.106-110.
18. *Сидоренкова Т.А.* Правовая защита от насилия в семье // там же, — с.67-77.
19. *Сидоренкова Т.А., Максудов Р.Р., Флямер М.Г.* Комплексный подход к защите от насилия в семье // там же, — с.17-21.
20. *Сидоренкова Т.А., Либоракиш М.И., Забадыкина Е.В.* Кризисные центры для женщин в Российских регионах // там же, — с.34-39.
21. *Соціальна робота з підлітками та молоддю. Проблеми. Пошуки. Перспективи.* - К.: УДЦССМ, 2000. - 276с.
22. *Социальные работники за безопасность в семье./ Под ред. М.И. Либоракиной.* — М.: Редакционно-издательский комплекс Русанова, 1999. — 144 с.
23. *Трубавина І. М.* Підготовка майбутніх педагогів до попередження насильства в сім'ї // Вісник ЖДПУ «Педагогічні науки», вин.6. — Житомир: ЖДПУ. - 2000. - С.58-62.
24. *Трубавіна І. М., Бигаєць Н.А.* Методи вивчення сім'ї. — К.: УДЦССМ, 2001. - 76 с.
25. *Федеральный закон «Об основах социального обслуживания населения в Российской Федерации» // Российская газета, 1995. — 19 декабря.*
26. *ШимкенеЖ.* «Усвідомоблеми, перспективи.» / Рабочие материалы семинара ДХФ. - К.: ДХФ. - 2001. - 14 с.

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю

27. Шульга Т.И., Слот В., Спаньярд Х. Методика работа с детьми «группы риска». - М.: УРАО. - 1999. - 84 с.

28. Як захиститися від насильства. Я жінка... Я боюся? — К.: Розрада. - 1998. - 86 с.

4.4. Особливості соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які пережили втрату

Одним з типів неблагополучної сім'ї є та, що пережила втрату (члена сім'ї, роботи, місця проживання, здоров'я) і втратила здатність виконувати свої функції. При цьому ознакою неблагополуччя є втрата або погіршення зв'язків з членами сім'ї і мікросередовищем, звичного статусу в суспільстві і сім'ї, зміна функцій, що впливає на якість реалізації сім'єю своїх прав у суспільстві та членів сім'ї у родині, порушення членами сім'ї внаслідок цього морально-правових норм. Отже, на сім'ю впливають різноманітні первинні і вторинні стресові фактори, що дозволяє характеризувати її стан у такому випадку як кризовий. Якщо ж сім'я при цьому ще має проблеми із розв'язанням завдань свого розвитку на теперішньому і попередньому етапах життєдіяльності сім'ї, то це може призвести до її розпаду.

Стресові ситуації — це ті, з яких людині важко знайти вихід і які негативно впливають на її існування. Оскільки сім'я має мету, засоби життєдіяльності, які забезпечують її існування і виконання функцій, то стресова ситуація для сім'ї — це та, з якої вона не може вийти без втрат чи негативних змін. Трапляються випадки, коли стресова ситуація об'єктивно незначна, але сприймається сім'єю та її членами як загрозлива [4, 6, 7].

Р. Паже розрізняє втрати: 1) пов'язані із становленням особистості, її ростом, розвитком (втрати зв'язку з матір'ю, але набуття зовнішнього світу; втрати уваги, часу спілкування і набуття колективу). Це втрати, без яких не можна обійтися, людина стає через їх переживання більш досвідченою; 2) пов'язані з ситуацією, несподіванкою [5]. Причини втрат можуть бути різноманітними: економічними, ідеологічними, політичними, емоційними, правовими, релігійними, медичними, педагогічними, але результат один — втрата, яка є горем для сім'ї та її окремих членів. Горе виражається через перший шок, образу, недовіру, відторгнутість через кілька днів, самотність, агресію, озлоблення, розчарування, провини, страх, розпач, інколи — мстивість.

Б. Дейтс на основі досвіду соціальної роботи з особами, які опиняються в кризі внаслідок втрати, визначає такі особливості свідомості і поведінки дорослої людини в цій ситуації, які розрізняються у часі: шок і заціпеніння; заперечення і відсторонення; визнання і біль; прийняття і відродження [4].

Ці стани є основою для застосування різних видів допомоги подолання втрати на різних етапах. Діти відчувають те ж, що й дорослі, але не можуть виразити це словами, слабо розуміють, що діється, відчувають себе винними в чомусь [4, с. 164]. Але дорослі схильні приховувати почуття, а діти — виявляти. До того ж діти буквально розуміють пояснення: пішов (у розумінні помер) — переноситься ними на всіх тих, хто вийшов за чимось з будинку. Р. Паже виділяє особливості переживань у дітей: шок, заперечення, угода з собою, злість па себе та ін., прийняття, розуміння, вміння подолати втрати [5]. Отже, можна говорити подібне в переживаннях втрати у дорослих і дітей, що передбачає у соціально-педагогічній роботі з ними однакову стратегію, спрямовану на поетапну допомогу у подоланні наслідків втрати. Разом з тим, діти і дорослі мають різне ставлення і розуміння втрати, що вимагає різних тактик допомоги у подоланні її наслідків. Ж. Шимкене вважає, що розрив родинних зв'язків позначається па дітях різним чином. Характерним у таких випадках є порушення свідомості, контролю за поведінкою, міжособистісних стосунків, емоційно-вольової сфери, мислення, зниження самооцінки. Це виявляється у: переносі провини на інших, відсутності почуття провини при порушенні морально-правових норм, неспокої; слабкому контролю за поведінкою, малому обсязі уваги, нестатку передбачуваності; невірі у кращі зміни, неможливості радіти з виконання завдань, низькому рівні самооцінки; невідповідності організувати свій відпочинок, показі ворожої залежності, вимаганні уваги, недовірі прагненні контролювати всі ситуації, нестійких стосунках з людьми; труднощах визначити власні почуття, їх неадекватному вираженні, невідповідності визначити почуття інших; проблемах з визначенням причин і наслідків, логічним мисленням, передбачуванням; проблемах, пов'язаних із слуховим сприйняттям, вираженням себе вербально, у здійсненні рушійних функцій, відставанням у розвитку [7].

Р. Паже характеризує дитину, яка втратила сім'ю таким чином: вона буде шукати ідеал, авторитет, референтну групу, буде сама виконувати функції батьків (заробляти гроші, красти, просити, доглядати за собою) [5]. Для дітей із неповних і розлучених сімей, згідно з А. Холмапом, характерні: негативний стереотип у суспільстві, причини їх неадекватної поведінки завжди пояснюються неповною структурою сім'ї, хоча це не завжди так. Для дітей з таких сімей характерні відхилення в міжособових стосунках і навчанні (підлітки та юнаки і дівчата), афективні і поведінкові реакції (у дітей, які надавали великого значення батьківським стосункам), виконання невідповідних ролей (якщо батьки демонструють залежну поведінку) [6].

Особливостями свідомості і поведінки дорослого у випадках зіткнення у житті із втратою, є: розгубленість, втрата контролю над собою; недовіра, нерозуміння, мовчанка, сльози, істерика, гіперактивність, втрата самоповаги, злість, смуток. Реакція людини в цей час передбачувана, хоча вона може й готуватися до втрати (якщо була тривала хвороба у родичів, погані стосунки з чоловіком тощо). Люди можуть прагнути, переживаючи горе, уникнути його, швидше з нього вийти, почекати, коли воно пройде. Доведено, що протягом 6-9 місяців після втрати у людини сильно знижується імунітет, вона швидко втомлюється [4]. Втрата відбивається на всій сім'ї, оскільки сім'я є системою. Виникає 2 проблеми у роботі з такою сім'єю: 1) попередити розпад сім'ї; 2) відновити життєдіяльність сім'ї на нормальному рівні в нових умовах. Саме це, на нашу думку, повинно складати зміст *реабілітації* неблагополучної сім'ї. Виходячи із розуміння сім'ї як системи, можна виділити такі *напрямки реабілітації*:

- компенсація втрати (роботи, місця проживання, здоров'я) або функцій померлого члена сім'ї, або того, хто вийшов з родини (розлучився чоловік, одружився син, переїхала на навчання дочка тощо);

- допомога сім'ї у реалізації її прав і виконанні функцій доти, поки вона не відновить свій потенціал.

На цій основі можна говорити, що соціально-педагогічна робота з такою сім'єю може бути екстреною, тривалою і профілактичною (запобігання вторинним стресам) у реабілітації сім'ї. Основою для подолання втрати і пов'язаного з нею горя, на думку Б. Дейтса, є спрямування особистості на її активне подолання, тобто контролювання думок, емоцій, поведінки через терплячість і витриманість протягом тривалого часу, самостійну роботу та разом з іншими людьми над подібною проблемою, спілкування з тими, хто вже пройшов через подібне, з авторитетною людиною (священиком, другом тощо) за її згоди [4, с. 86]. Оскільки розвиток і виховання людини можливі лише в діяльності і спілкуванні, а механізмом цього є зовнішні та внутрішні протиріччя, то соціально-педагогічна робота з реабілітації сім'ї після втрати повинна мати за мету захист прав сім'ї та її членів через 1) створення протиріч, долаючи які, сім'я і окрема особистість прискорюють процес прийняття втрати і подолання її наслідків, 2) створення умов для нормальної життєдіяльності сім'ї.

Особливості соціально-педагогічної роботи щодо реабілітації дорослого після втрати (виділено на основі вивчення теоретичних джерел (1-9) та

практики роботи):

Під час надходження поганих відомостей: допомогти не стримувати реакцію людини на погану звістку, але утримати людину від афективних рішень, які стосуються серйозних проблем, майбутнього, бути поряд, розмовляти і контролювати дії, режим дня (харчування, здоров'я, сон), говорити вголос: «помер», «виїхав», «пішов», «захворів» тощо, організувати спілкування з друзями, з людьми, які можуть надати підтримку, загадуючи добро чи вислуховуючи Вас, спрямувати людину на конкретні необхідні дії (організацію похорон, догляд за дитиною тощо), обговорити з нею питання: «Чи правильно вона вчиняє?», «Як це могло статися?», «Що подумают про це друзі?», «Як я скажу про це сім'ї?», але не приймати за людину рішень, допомогти ї розібратися в своїх думках. Не можна приймати чиюсь сторону, судити. Треба тільки вислухати.

Заперечення і відсторонення. Характеризуються слабкістю, втраченою апетиту, сил, фізичним болем, очікуванням дива, злістю, нездатністю робити звичні справи, безсонням чи сонливістю, відмовою від гігієнічних правил, фантазіями. Допомога полягає у визнанні нормальності такої реакції, вислуховуванні горя, спілкуванні з людиною, навіть якщо вона цього не хоче, на різні теми, виразі поваги до людини. Можна привести власний приклад подолання втрати і розповісти, як ця втрата і Ваші дії вплинули на Ваше життя; які почуття Ви відчували, з ким розмовляли на цю тему і чого очікуєте від інших. Допомоги повинна бути екстреною, якщо людина цілеспрямовано думає і говорить про самогубство, зловживає алкоголем, транквілізаторами, занедбала себе, дітей, дім, впала у депресію і заперечує втрату протягом кількох місяців, має неспокій, галюцинації. У цьому випадку необхідно примусити виконувати свої обов'язки, прийняти допомогу, залучити лікаря до обстеження і лікування, відновити і розширити соціальні зв'язки з мікро- і мнкросередовищем на основі фізичних потреб, спеціально створених нагальних проблем для переключення уваги (поведінка та успішність дітей, доручення вчителів тощо). З дітьми необхідно розмовляти про втрату, роз'яснюючи доступно і точно її зміст, виявлення їх відчуття і знання про подію, розповісти про те, що вони будуть найближчим часом робити, з ким зустрінуться і як себе при цьому поводити, дати можливість попроситися із втраченим, відповідати на їх питання чесно і вчасно, пояснити, що вони будуть відчувати себе краще, створити їм атмосферу стабільності [4, с. 176].

Визнання втрати: означає повернення відповідальності за почуття і дії (триває від 3 місяців до 1 року). Робота з людиною полягає в органі-

зації спілкування з нею на тему «Як цей стан подолати», але не на тему: «Чому це трапилось зі мною?», «За що мене покарано?» Ці питання («Як...?» відбивають пошук шляхів організації життя після втрати. Тут доцільною є індивідуальна робота та у групі підтримки через консультації, пошук способів розв'язання проблеми: «Як зробити, щоб це не сталося ще раз?», «Як заповнити пустоту?», «Як жити далі, у нових умовах?», «Заради чого жити далі?»). Р. Баркер називає засобом розширення можливостей особистісної реалізації людини спільноту — групу індивідів або сімей, члени якої поділяють певні цінності, мають спільні інтереси або користуються послугами тих самих служб та організацій або живуть в одній місцевості [9]. Спільноти можна поділити на: 1) групи, які працюють із соціальним педагогом примусово або за контрактом, або за власним бажанням; 2) групи взаємодопомоги (взаємодопомоги), які працюють з консультантом і керівником; 3) групи самопомоги, які працюють з фасилітатором. В основі цієї класифікації — ступінь самотності та активності членів групи. За напрямками діяльності А. Брауп виділяє групи: у сфері емоційного та психічного здоров'я; для членів сім'ї, де є діти з особливими потребами; спрямовані на зміни у поведінці; спрямовані на життєві зміни, пристосування до їх наслідків; у сфері освіти та організації дозвілля; для задоволення потреб осіб, які мешкають в інтернатах чи відвідують денні центри [1]. Основними ціннісними засадами діяльності груп взаємодопомоги користувачів служб психічного здоров'я, за Р. Кравченко, Н. Кабачепко, О. Васильчепко, є: мудрість, динамічна робота, співробітництво, релігія, наявність сім'ї, спокійна робота, симпатія, спільнота, близькі взаємини, правда, природа [2]. У групі люди розуміють, що їх поведінка у лихові є нормальною реакцією, вони навіть здатні над нею посміятися; вони передають один одному вміння, чуйність, переживання, що сприяє виникненню почуття єдності [2], отже, захищеності і врівноваженості. Групи підтримки працюють через такі форми: засідання 1 раз на тиждень з метою обговорення проблем, успіхів, спілкування, відпочинку; спілкування окремих осіб із спільними проблемами поза зустрічами (притомних батьків, самотніх стариків тощо); телефонні консультації між членами групи, між консультантом і членом групи; соціальну рекламу у ЗМІ діяльності групи та її координації; лекції і бесіди фахівців на засіданнях групи; обмін досвідом з іншими групами підтримки на засіданнях, в іншому місці тощо; виконання вправ між засіданнями. Членам сім'ї доцільно викопати вправу у групі:

1. Якого ставлення до себе Ви прагнете від особи, яка понесла втрату?

2. Опишіть свою дитину (зовнішність, характер, звички). Ви захворіли, дитину беруть на виховання. Кому б Ви її віддали і чому? Такі вправи дозволяють усвідомити свої почуття, очікування, можливі наслідки довгого неприйняття втрати, потреби інших членів сім'ї в Вас.

Щодо роботи з дітьми, то вони можуть надовго залишитися на етапі невизнання, тоді з батьками треба проводити роботи на емпатію з метою краще зрозуміти дитину і на цій основі пояснити їй, що з нею сталося, допомогти справитися з наслідками втрати (навести себе в приклад, надати допомогу, яку хотілося отримати самому), виявити бажання дитини і по можливості їх задовольнити. Дитина повинна бути впевненою, що вона не самотня, захищена, в безпеці. Цьому сприяють: 1) виявлення любові до дитини, такої, якою вона є, знаходження і підкреслення в ній позитивних якостей; 2) вияв поваги до дитини: її рішень, страхів, почуттів, визначення їх причин і ліквідацій; 3) режим дня, традиції, правила сімейного життя, розподіл обов'язків. Все це вимагає вироблення звички поведінки в нормальних умовах, переключає увагу; 4) спільно проведений з дитиною час (у спілкуванні, грі, прогулянках тощо), який має предметне наповнення, не пов'язане із втратою; 5) застосування методів стимулювання і корекції поведінки до дитини; 6) роз'яснення дитині, що є близькі люди, які за неї відповідають і чуйно до неї ставляться; 7) роз'яснення дитині, як поводити себе після втрати у колі друзів, у школі тощо. Отже, соціально-педагогічна робота з дитиною здійснюється як безпосередньо з нею, так і опосередковано (через батьків, родичів).

Показником ефективності роботи на цьому етапі є розуміння людиною того, що життя не є розбитим, воно є іншим, і в новому житті можна бути щасливим. Доцільною є допомога в аналізі первинних і вторинних стресових факторів: що я втратив (батька, мати, дружину та 2) впевненість, віру в майбутнє, здоров'я, стосунки, почуття безпеки). Це дозволяє краще визначити потреби у допомозі при подоланні втрати, шляхи самовиховання та втручання.

Прийняття і відродження здійснюється через активну роботу над собою, навчання жити в нових умовах через спілкування і діяльність з іншими людьми, різних за віком, але переживших втрати різного роду і об'єднаних почуттям втрати. Такі люди можуть допомогти іншим (групи самопомогли), можуть працювати разом з керівником/консультантом (групи взаємодопомогли), бути індивідуальними консультантами. Вивчення досвіду підтримки жінок, хворих на рак, у м. Чернігові, довело ефективність поєднання допомоги особами різних кваліфікацій: спочатку про-

тягом 5-7 хвилин виступали жінки, які пережили подібне і зараз живуть нормальним життям, цінують його і досягають успіхів. Вони розповідали про свою хворобу, показували своє тіло і говорили про свої успіхи. Потім виступали по черзі психолог, лікар, соціальний педагог, які розповідали про особливості поведінки до і після операції, спілкування з родичами, друзями, колегами, подолання комунікативних бар'єрів і психологічного захисту.

Необхідно стимулювати людину до аналізу: що треба робити, а чого треба уникати; спонукати її до висловлювання своїх почуттів та їх опису; зробити огляд суттєвих подій за останні роки життя і визначити вплив кожної з них на життя; зробити перелік хвороб, які були протягом останніх років, і свою поведінку в них, поведінку членів сім'ї, аналізу за місцями свого настрою (щасливе, звичайне, погане) і виявити співвідношення настрою з подіями, хворобами, ставленням; описати стан свого теперішнього життя і бажаний; визначити те конкретне, що прагне і змогла б зробити людина. Такі вправи дозволяють визначити первинні і вторинні стресові фактори, зв'язок між ними і членами сім'ї, причини неухвалення в теперішньому часі, зирогпозувати майбутні події, виявити свій погляд на життя (оптимістичний чи песимістичний), запобігти майбутнім втратам або пом'якшити їх вплив, визначити, що є найбільшою втратою, шляхи подолання втрати (люди, цілі, способи, засоби) і своє ставлення до цих шляхів [4].

Доцільною є вправа па персоніфікацію втрати: написати лист лихові, яке стоїть перед Вами («Дороге лихо...») і вправа па написання відповіді лиха Вам через добу. Це дозволяє усвідомити не тільки свої стресові фактори та їх наслідки, але й свої успіхи щодо їх подолання, найближчі задачі, дозволяє поглянути па себе з боку.

Показниками подолання цього етапу є: відчуття любові до життя і поваги до себе; перенос уваги з повсякденних речей на якість життя; розуміння спільних потреб, призначення життя; розуміння того, що життя - у власних руках, що у людини є вибір [4, с. 127, 130].

Формами реабілітації соціально-педагогічної роботи з сім'єю, яка понесла втрату члена чи стосунків і є внаслідок цього неблагополучною, є такі: 1) за кількістю сімей (групові, індивідуальні); 2) за ступенем самостійності сімей (групи взаємо-, самопідтримки, працюють з консультантом); 3) за місцем проведення (стаціонарні, виїзні); 4) за тривалістю (постійнодіючі, пульсуючі, одноразові); 5) за характером спілкування (безпосередні, опосередковані); 6) за умовами здійснення (екстрені, зви-

чайні); 7) за змістом діяльності (навчальні, комунікативні); 8) за характером змістовного наповнення (інформаційні, практичні, інформаційно-практичні); 9) за метою (ліквідація чи компенсація втрати, профілактика вторинних стресів); 10) за складністю побудови (прості, складні).

Методи соціально-педагогічної роботи у реабілітації неблагополучної сім'ї можна виділити на основі знання етапів подолання втрати. До них належать: *на 1 етапі*: навіювання, вимоги, приклад (у бесіді, розуміючому слуханні); *на 2 етапі*: приклад, заохочення, переключення, інформування, створення виховуючих ситуацій; вимоги; *на 3 етапі*: реконструкція характеру, переконання, приклад, заохочення, вимоги, аналіз; консультування; *на 4 етапі*: перенавчання, консультування, вправи, самоаналіз, самооцінка. Можна відзначити, що жоден дослідник реабілітації сім'ї та особистості не назвав таких методів, як «вибух», покарання і змагання. Причиною цього є, на наш погляд, високий ступінь емоційного впливу цих методів на людину, яка знаходиться у кризовій ситуації. Виявлення методів, які застосовуються на різних етапах подолання втрати, дозволило зробити висновок про те, що допомога у подоланні неблагополуччя повинна поступово зменшуватися, змінювати свій зміст, тобто бути субсидіарною. В екстремній ситуації застосовується допомога, яка спрямована на подолання розгубленості, коли людина некритично ставиться до подій та впливів навколишнього, а тривала реабілітація вимагає спільних зусиль педагога і вихованців, з поступовим зменшенням допомоги і збільшенням активності людини, застосуванням заохочень.

Завдання для самоперевірки

1. Що таке стресова ситуація в сім'ї? її наслідки.
2. Особливості соціально-педагогічної роботи з дорослими членами сім'ї щодо подолання втрати.
3. Особливості соціально-педагогічної роботи з дітьми, які пережили втрату.
4. Критерії ефективності такої роботи.
5. Форми роботи з сім'єю, яка стала неблагополучною внаслідок втрати.
6. Методи роботи з такою сім'єю.

Література

1. Браун А. Групповая работа в Великобритании // Практика социальной работы. - К., 1996. - С.84-98.
2. Васильченко О., Кабанченко Н., Кравченко Р. Развитие негосударственных организаций социальной сферы // Социальная работа в Украине: первые шаги. - К.: 2000. - С. 130-144.
3. Громадська програма запобігання насильству в сім'ї. — Львів: 2000. - 95 с.
4. Дайте Б. Жизнь после потери. — М.: 1999. — 249 с.
5. Паже Р. Усвідомлене батьківство: досвід, проблеми, перспективи (робочі матеріали семінару ДХФ). — Київ: 2001. — 8 с.
6. Холман А.М. Методы оценки семьи. Инструментарий для понимания и интервенций / Пер. с англ. — Запорожье: ДХФ, ЗГУ. — 2000. — 186 с.
7. Шимкене Ж. Усвідомлене батьківство: досвід, проблеми, перспективи (робочі матеріали семінару ДХФ). — Київ: ДХФ. — 2001. - 14 с.
8. Шульга Т.И., Слот В., Спаниярд Х. Методика работы с детьми «группы риска». — М.: 1999. — 84с.
9. Social Work Dictionary. — 3rd ed./Barker, P. — Washington: NASW Press, 1995.

4.5. Особливості роботи з різними типами сімей

Для того, щоб потенційно неблагополучні сім'ї не стали внаслідок зниження власного соціального потенціалу і функціональної спроможності неблагополучними сім'ями, необхідна спеціальна соціально-педагогічна робота з ними: обслуговування і профілактика. Оскільки незмінними є мета, принципи, форми і методи роботи, то особливості роботи з такими сім'ями полягають у технологіях, які враховують суб'єктивні та об'єктивні фактори роботи з сім'єю, передбачають добровільність роботи, бажання сімей усвідомити свої проблеми і розв'язувати їх із сторонньою допомогою.

Соціально-педагогічні технології можна визначити як алгоритм, спосіб здійснення діяльності на основі її поділу на дії та операції, які є скоординованими, синхронізованими і передбачають вибір оптимальних засобів і методів їх виконання для досягнення мети і виконання завдань через такі етапи як: 1) теоретичне обґрунтування діяльності на основі аналізу інформації; 2) вибір критеріїв, методів, засобів діяльності; 3) безпосередні поетапні дії, які спрямовані на розв'язання проблеми; 4) контроль і корекція результатів (зворотний зв'язок) [6]. Особливостями соціально-педагогічних технологій є: випереджаючий характер і спрямованість на усунення проблем, динамічність, циклічність, дискретність. Соціально-педагогічні технології є формою узагальнених і систематизованих знань, досвіду, вмінь і практики роботи суб'єктів соціально-педагогічної діяльності [6, с.111, 116]. Діяльність має мету і зміст, складається з дій, підпорядкованих загальній меті. Тому можна говорити про те, що технології визначаються метою, принципами і змістом діяльності, а розрізняються за суб'єктами, об'єктами, сферами застосування і рівнями. Отже, соціально-педагогічні технології роботи з потенційно неблагополучною сім'єю можна класифікувати таким чином: а) за типом сім'ї: з функціонально неспроможними сім'ями, з сім'ями з порушеною структурою; з сім'ями, в яких порушені внутрішньородинні зв'язки; зв'язки з мікро- або макросередовищем; б) за етапами розвитку і життєдіяльності сім'ї: підготовка до створення сім'ї, первинний шлюб, первинна сім'я, вторинна сім'я, вторинний шлюб; в) за проблемами сім'ї: пов'язаними з розвитком сім'ї та її членів; пов'язані з несподіваними стресовими факторами, які руйнують звичний спосіб життя сім'ї; г) за рівнем роботи: прості (доступні нефахівцям); складні (які вимагають дій фахівця); надскладні (які вимагають дій фахівців у різних галузях); д) за ступенем участі сім'ї: технології допомоги (реабілітація); технології, які вимагають дій самих сімей (обслуговування, профілактика); технології спільних дій (супровід та профілактика). Розглянемо технології роботи з потенційно неблагополучними сім'ями різних типів. Основою для їх виділення є: 1) мета соціально-педагогічної роботи з сім'єю (захист прав сім'ї у суспільстві та її членів у родині); 2) функції соціального педагога (комунікативна, організаторська, прогностична, охоронно-захисна, діагностична, попереджувально-профілактична, корекційно-реабілітаційна, соціально-терапевтична); 3) проблеми сім'ї та тип сім'ї; 4) принципи соціально-педагогічної роботи з сім'єю.

/. Бездітна сім'я. Проблема: відновлення здатності членів подружжя мати дітей або пошук прийомної дитини. Методи роботи: консуль-

тування, інформування, соціальна реклама, приклад. Напрямки роботи: подолання однобічної спрямованості членів сім'ї мати дитину (залучення їх до фасілітаторства, волонтерства, благочинності, просвіти); профілактика девіантної поведінки членів сім'ї, надання інформаційно-консультативної допомоги; організація груп за інтересами, груп взаємодопомоги, організація предметного дозвілля і спілкування. **Форми роботи.** клуби, секції, походи, спільне відзначення свят, індивідуальні консультації, відеоекскурсії, телефони Довіри тощо.

2. Багатодітна сім'я. Це сім'я, яка має 3 і більше дітей. Проблема такої сім'ї: матеріальне забезпечення дітей, нестабільність статусу у суспільній свідомості, соціально-рольова нестабільність у сім'ї, наявність споживацьких життєвих установок. **Методи соціально-педагогічної роботи:** інформування, переконання, консультації, приклад, перенавчання, заохочення. **Напрямки роботи:** навчання сімейного бізнесу, інформування про права сім'ї і дітей, організація дозвілля, відпочинку і предметного спілкування батьків і дітей, представництво інтересів багатодітних сімей, організація підготовки і перепідготовки членів сім'ї. **Форми роботи:** курси, семінари, клуби, круглі столи, консультування, «гарячі» телефонні лінії, лекції.

3. Малодітна сім'я. Проблема внутрішньосімейного спілкування, наявність егоцентричних якостей у дитини, проблема авторитету і лідерства членів подружжя. **Методи роботи:** переконання, навчання, реконструкція характеру, створення і аналіз педагогічних ситуацій, переключення, консультування, заохочення, вправи. **Напрямки роботи:** формування тендерної рівності, культури миру в сім'ї, інформування про права членів сім'ї у самій родині, профілактика сімейних конфліктів, формування власної моделі сімейного виховання і корегування моделі сімейного життя, просвіта з проблем родинного виховання. **Форми роботи:** тренінги, консультування, вечори запитань і відповідей, розповсюдження брошур, буклетів серед батьків, дітей, лекції, тематичні передачі з проблем родинного виховання і сімейних конфліктів по радіо, ТБ, виставки педагогічної літератури.

4. Молода сім'я. Проблема адаптації подружжя до сімейного життя, вироблення спільної моделі сімейного життя, відокремлення від батьківських сімей, розподіл соціальних ролей і оволодіння різними функціями сім'ї. **Методи роботи:** інформування, консультування, переконання, приклад, представництво, заохочення, вправи. **Напрямки роботи:** формування тендерної рівності в сім'ї, запобігання насильству в сім'ї, просвіта з

13. Різномірність сім'я (соціально-гетерогенна сім'я, в якій різне освітнє, соціальне становище чоловіка і дружини). Проблема: самореалізація членів сім'ї, неузгодженість поглядів, цінностей, цілей подружжя, приховування сімейних негараздів з причини ревностей, підозри, наявності у кожного з членів подружжя власних інтересів і мікросередовища, лідерство одного із членів сім'ї у поєднанні з авторитарним стилем спілкування викликає негативізм і опір з боку інших членів сім'ї, діти або несаможиттєві, неініціативні, або з девіантною поведінкою, стосунки між батьками і дітьми напружені і базуються на обов'язку, відповідальності, а не на щирості, довірі, любові, повазі. Методи роботи: переконання, навіювання, консультування, педагогічні ситуації, реконструкція характеру, переключення, перенавчання, «вибух», паралельна педагогічна дія, контракт. Напрямки роботи: допомога у професійній та особистій самореалізації членам сім'ї, профілактика сімейних конфліктів, формування тендерної рівності, толерантності, культури миру в сім'ї, організація сімейного дозвілля і предметного спілкування, батьківської просвіти, профілактика девіантної поведінки членів сім'ї у родині, ознайомлення членів сім'ї з правами дітей і дорослих у сім'ї. **Форми роботи:** тренінги, семінари, консультації, «гарячі» телефонні лінії, телефони Довіри, лекторії, курси підвищення кваліфікації, брошури, буклети, виставки літератури, клуби дівочі, жіночі, спілкування, зустрічі з цікавими людьми, вечори запитань і відповідей.

14. Складна сім'я (патріархальна). Проблема: самостійності дорослих дітей, адаптація нових членів сім'ї у налагодженому поколіннями життєвому укладі сім'ї, формування моделей сімейного життя і виховання дітей в умовах традицій, авторитету старшого покоління, лідерства у розв'язанні загальносімейних задач, можливість появи девіантності типу «виховання невпевненості», спілкування членів сім'ї із власним мікросередовищем. Методи роботи: переконання, переключення, реконструкція характеру, приклад, інформування. Напрямки роботи: батьківська просвіта, просвіта про права сім'ї у суспільстві і права дітей у сім'ї, профілактика насильства в сім'ї, формування тендерної рівності, толерантності, культури миру, створення умов для самореалізації непрацюючих членів сім'ї через залучення їх до громадської діяльності, благодійних акцій, організація дозвілля, спілкування за інтересами. **Форми роботи:** клуби, гуртки, сімейні і державні свята, вечори відпочинку, розваги, ігри, сімейні конкурси, курси, тренінги, лекторії, екскурсії, конференції, благодійні акції, громадські приймальні, фасилітаторство, зустрічі з цікавими людьми, пошта Довіри, круглі столи з питань молодіжної і сімейної політики.

15. Опікунська сім'я. Проблеми: соціальний статус опікунів — робітники, службовці, пенсіонери, - який є малооплачуваним і вимагає додаткових пошуків роботи; вік — 50% опікунів старше 50 років, найчастіше це бабусі; відсутність досвіду виховання нерідних дітей і проблеми адаптації цих дітей в опікунській сім'ї та новому мікросередовищі, прискореної підготовки дітей до дорослого життя: у 18 років вони повинні вже самостійно розв'язувати всі життєві проблеми, мати роботу, житло. Методи роботи: перенавчання, інформування, консультації, приклад, представництво, переконання, вимоги, соціальна реклама. Напрямки роботи: підготовка опікунів до виховання і догляду дітей, підготовка рідних і нерідних дітей до входження в опікунську сім'ю, адаптація сім'ї у мікросередовищі, а нерідної дитини — в сім'ї та школі, супровід опікунської сім'ї, підготовка сім'ї до виходу з неї дитини, яка знаходиться під опікою, підготовка дитини до самостійного життя. Форми роботи: тренінги, семінари, круглі столи, сімейні вечори, спільне відзначення свят, екскурсії, консультпункти, рейди-перевірки, виставки педагогічної літератури.

16. Сім'я, де є засуджені батьки, старші брати. Проблема: незадоволеності дитини відсутністю батька, ставлення матері до відсутнього батька, яке вона переносить на дитину, негативне ставлення мікросередовища до такої сім'ї, насильство щодо дітей у сім'ї. Методи роботи: інформування, переконання, навіювання, вимоги, аналіз конкретних ситуацій, переключення, консультації, реконструкція характеру. Напрями роботи: допомога в організації контактів між членами сім'ї, профілактика негативних явищ і девіантної поведінки, попередження боротьби з насильством у сім'ї, адаптація сім'ї у мікросередовищі, корекція внутрішньосімейних стосунків, організація предметного дозвілля і відпочинку дітей, формування позитивного мислення у членів сім'ї, впевненості у своїх силах і позитивного ставлення до засуджених. Форми роботи: зустрічі членів сім'ї, бесіди, тренінги, консультпункти, рейди-перевірки, групи взаємопідтримки.

Завдання для самоперевірки

1. Що таке технологія соціально-педагогічної роботи?
2. Чим зумовлюється вибір технологій у соціально-педагогічній роботі з сім'ями?
3. За яких умов потенційно неблагополучна сім'я може стати неблагополучною?

4. Роль обслуговування в соціально-педагогічній роботі з сім'ями.
5. Роль профілактики в роботі з сім'ями.
6. Показники ефективності соціально-педагогічної роботи з сім'ями.
7. Перспективні напрямки соціально-педагогічної роботи з сім'ями.

Література

1. Мустафаева Ф.А. Основы социальной педагогики. — М.: — 2000. — 482 с.
2. На благо ребенка вместе с семьей. Развитие системы защиты детей в Сегежском районе. — М. Периодика, — 1999. — 216 с.
3. Проблемы алкоголизма в семье (Доклад Европейского Союза, подготовленный П. Редфордом и опубликованный в 1998 г.) / Под общей ред. Н.В. Заверико, И.П. Лобач. — Запорожье: ХДФ, ЗГУ. — 2001. — 164 с.
4. Современная семья: проблемы, решения, перспективы развития / Материалы международного семинара. — М.: Институт молодежи. — 1992. — С.4-19.
5. Соціальна педагогіка / За ред. А.Й. Капської. — К.: УДЦССМ. — 2000. — 262 с.
6. Справочное пособие по социальной работе / Под ред. В.Г. Бочаровой. — М.: Юрист. — 1997. — 182 с.
7. Торохтий В. С. Основы психолого-педагогического обеспечения социальной работы с семьей. 4.1. — М.: МГСУ. — 2000. — 232 с.
8. Энциклопедия социальной работы. В 3-х т. М.: Центр общественных ценностей. — 1993.

Додаток 1

Порівняльна характеристика діяльності притулку для неповнолітніх та інтернату соціального патронажу дітей

- | | |
|--|---|
| 1. Заклад соціального захисту | 1. Заклад освіти |
| 2. Для тимчасового перебування дітей від 3 до 18 років. | 2. Для утримання дітей віком від 3 до 15 років, які мешкають або були знайдені на території міста та потребують соціального захисту держави. |
| 3. Підпорядковується службі у справах неповнолітніх відповідної місцевої державної адміністрації, нею створюється, реорганізується та ліквідується. | 3. Засновником є Харківська міська рада народних депутатів в особі представництва Фонду державного майна в Україні в м. Харкові. Засновник здійснює фінансування, матеріально-технічне забезпечення, будівництво і ремонт, а також господарське та медичне обслуговування, харчування вихованців. Це комунальний заклад освіти. |
| 4. Мета — не визначена | 4. Мета: соціальний захист та адаптація дітей, які з різних причин вилучені із сім'ї. |
| 5. Завдання: | 5. Завдання: |
| - соціальний захист позбавлених сімейного виховання неповнолітніх, які опинилися в складних житлово-побутових умовах, залишили заклади освіти; | - організація належних житлово-нобутових і психологічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності дітей, що тимчасово вилучені із сім'ї; |
| - створення належних житлово-побутових і психолого-педагогічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності неповнолітніх, надання їм можливості для навчання, праці та змістовного дозвілля. | - організація навчання і виховання дітей відповідно до їх віку, розвитку та рівня підготовки з урахуванням індивідуальних особливостей; |
| | - організація всебічного медичного обстеження стану здоров'я дітей та |

6. Принципи діяльності:

- гуманність;
- демократичність;
- повага до особистості.

7. Відповідальність перед суспільством і державою за забезпечення охорони прав неповнолітнього і його соціального захисту згідно із законодавством. Працівники притулку, винні у порушенні прав неповнолітніх або заподіянні їм у іри-тулку шкоди, несуть відпові-дальність, передбачену законодав-ством.

зубавіна

надання їм необхідної медичної допомоги;

- проведення психолого-педагогічного обстеження самопочуття дитини;
- сприяння вирішенню на користь дитини питань її подальшого влаштування і майнових, житлових питань щодо створення належних умов життєдіяльності.

6. Принципи діяльності:

- гуманізму та демократизації;
- пріоритету загальнолюдських цінностей над політичними та класовими інтересами;
- органічного поєднання з національною історією, культурою та традиціями;
- незалежності від політичних, громадських та релігійних організацій;
- диференційованого та індивідуального підходу в навчанні та вихованні;
- інтеграції з різними науковими закладами;
- об'єднання державного управління з громадським самоврядуванням.

7. Відповідальність перед особою, суспільством та державою за:

- реалізацію головних завдань, визначених Законом України "Про загальну середню освіту", Положенням про загальноосвітній інтернатний заклад України;
- дотримання умов, що визначаються за результатами атестації та акредитації;
- безпечні умови виховної та освітньої діяльності;

8. Структура:

- місце для обсервації відповідно до санітарного законодавства;
- групи залежно від віку і статі не більше 10 осіб в кожній, які розміщуються в окремих кімнатах.

9. Нагляд: цілодобовий працівників притулку.

10. Неповнолітні, які приймаються до притулку:

- які заблукали;
- були покинуті батьками або піклувальниками;
- жебракують і місце знаходження їх батьків не встановлено;
- залишилися без піклування батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників);
- залишили сім'ю чи заклад освіти;
- вилучені кримінальною міліцією у справах неповнолітніх із сімей, перебування в яких загрожувало їх життю і здоров'ю;
- втратили зв'язок з батьками під час стихійного лиха, аварії, катастрофи, ін. Надзвичайних подій;
- самі звернулися за допомогою до адміністрації притулку.

- підтримання договірних зобов'язань з іншими суб'єктами освітньої, виробничої, наукової діяльності та приватними особами, у тому числі зобов'язань за міжнародними угодами;
- дотримання фінансової дисципліни і ін.

8. Структура:

- приймальний ізолятор;
- дошкільна група (до 20 осіб);
- молодша шкільна група (до 25 осіб);
- старша шкільна група (до 25 осіб);
- перший клас педагогічної корекції для дітей із затримкою психічного розвитку (до 12 осіб).

9. Нагляд: опосередкований у навчально-виховному процесі.

10. Неповнолітні, які приймаються до притулку:

- діти, що залишені без батьківського піклування у випадках, коли виникає необхідність збереження життя і здоров'я дитини.

11. Не підлягають прийняттю неповнолітні, які:

- перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння;
- вчинили правопорушення і щодо яких є відомості про винесене компетентними органами чи посадовими особами рішення про затримання, арешт або поміщення до приймального-розподільника для неповнолітніх.

12. Підстава для прийняття неповнолітніх:

- звернення неповнолітнього до адміністрації за допомогою;
- направлення служби у справах неповнолітніх;
- акт кримінальної міліції у справах неповнолітніх про доставлення до притулку покинутої дитини або дитини, яка заблукала;
- письмове звернення керівника органу управління освітою відповідної державної адміністрації чи виконавчого комітету ради.

13. Термін прийняття: цілодобово протягом календарного року.

14. Термін перебування: до 3 місяців, але протягом часу, необхідного для їх подальшого влаштування. Час лікування та медичного обстеження не враховується.

15. Сутність різних видів допомоги неповнолітнім:

- забезпечуються спальними місцями, харчуванням, одягом відповідно до сезону в разі потреби, комунально- побутовими послугами;
- можуть навчатися в закладах освіти;

іубавіна

11. Не підлягають прийняттю неповнолітні, які:

- психічнохворі з наявними симптомами хвороби;
- здійснили правопорушення, щодо яких є відомості про винесення відповідними органами рішення про затримання, арешт і направлення до спеціального виховного закладу.

12. Підстава для прийняття неповнолітнього:

- путівка в інтернат за клопотанням відділу освіти або служби у справах неповнолітніх того району, на території якого виявлено дитину, з описанням відомих на цей момент причин для влаштування її до інтернату з наданням копій наявних документів, які підтверджують підстави направлення дитини до інтернату.

13. Термін прийняття: протягом календарного року.

14. Термін перебування: визначається причинами направлення та доцільністю подальшого перебування дитини в ньому.

15. Сутність різних видів допомоги неповнолітнім:

- забезпечення одягом, м'яким інвентарем, предметами особистої гігієни, підручниками, шкільним приладдям, іграшками, матеріалами для організації гурткової роботи, при вибутті

- для них організується профілактична та корекційно-виховна робота, проводяться психолого-педагогічні обстеження, вживаються заходи для встановлення особи неповнолітнього; після встановлення особи протягом доби відомості про її місце перебування надсилаються батькам, опікунам, органам внутрішніх справ, закладам освіти тощо;
- інформується служба у справах неповнолітніх про осіб, які зневажають права та інтереси неповнолітніх, провокують асоціальну поведінку, самовільне залишення сім'ї, закладів освіти, створюють загрозу їх здоров'ю та інтелектуальному розвитку, в разі потреби порушують питання про застосування батьків, опікунів заходів громадського впливу, притягнення їх до кримінальної адміністративної чи цивільно-правової відповідальності;
- проведення індивідуальних та групових виховних заходів, психотерапевтичних занять для максимального розвитку позитивних і усунення негативних рис і якостей, встановлення нормальних взаємовідносин з дорослими і однолітками;
- надаються психологічні, педагогічні, медичні, юридичні консультації, при потребі - госпіталізація та клінічне обстеження;
- сприяння у прийнятті рішень про створення належних умов для життєдіяльності неповнолітніх у сім'ї,

дітей з інтернату їм видається 1 комплект сезонного одягу і взуття, які знаходилися в їх користуванні; харчуванням (5-разовим як для дітей-сиріт);

- організується навчання, праця, відпочинок, лікування, оздоровлення, первинне та поглиблене медичне обстеження;

- адміністрація висуває пропозиції про педагогічно доцільну форму подальшого влаштування дитини-сироти або позбавленої батьківського піклування;

- надаються послуги психолога, інформація з усіх галузей знань, додаткова допомога в оволодінні знаннями;

- надається можливість брати участь у науково-дослідній, експериментальній, конструкторській та інших видах науково-практичної діяльності, конференціях, олімпіадах, виставках, конкурсах, самодіяльних об'єднаннях, творчих студіях, клубах, гуртках, групах за інтересами;

- захист від будь-яких форм експлуатації, психічного чи фізичного насильства, від дій директора, інших працівників інтернату, які порушують права або принижують честь і гідність вихованців;

- безпечні і нешкідливі умови навчання та праці.

закладах освіти, за місцем роботи тощо;

- захист прав неповнолітніх під час їх перебування у притулку, захист від заподіяння їм шкоди.

16. Повернення у сім'ю:

- за письмовою заявою - зобов'язанням батьків або опікунів про забезпечення належного догляду за ними; у супроводі працівника притулку;

- діти від 16 років - самостійно, за письмовим дозволом завідувача притулку.

17. Розміщення неповнолітніх у закладах освіти:

- за направленням па навчання у закладах освіти (у супроводі працівників притулку)

18. Управління притулком:

Служба у справах неповнолітніх

І
Завідувач притулку
—

Рада притулку (дорадчий орган)

Т	І	К
Голова (завідувач)	Представники органів у спра- вах сім'ї та молоді, освіти, служби у спра- вах непов- нолітніх	Представники громадськості, • шефів, • спонсорів

убавіна

16. Повернення у сім'ю: не визначено.

17. Розміщення неповнолітніх у закладах освіти:

- таке ж, але не обумовлено, що у супроводі працівників інтернату;
- члени однієї сім'ї (брати і сестри) влаштовуються в одне місце (крім випадків, коли за медичними показниками виховання цих дітей повинно здійснюватися окремо).

18. Управління інтернатом:

Міська рада народних депутатів

— , І ————— ;

Уповноважений орган
(міський відділ освіти)

І директор"]

Громадське самоврядування

Загальні збори трудового
колективу та вихованців

Працівники інтернату (через збори трудового колективу)	Вихованці (через ірупові збори)	Представни- ки громадсь- кості (через опікунську раду інтернату)
--	--	---

У період між загальними зборами вищим органом громадського самоврядування є *рада інтернату*, роботу якої організовує її голова.

Дорадчий постійно діючий колегіальний орган: педагогічна рада, головою якої є директор.

Інтернатська *медико-педагогічна комісія* (підпорядкування не вказане), головою якої є заступник директора з павчально-виховної роботи.

Додаток 2

Матеріал для роботи у групах взаємодопомоги (з членів неблагополучних сімей)

Завдання для розв'язання та обговорення:

1. Запишіть свої правила поведінки в сім'ї стосовно батьків, чоловіка (дружини), дітей. Чи є різниця? Чим вона пояснюється? Чи подобається Ваша поведінка іншим членам сім'ї? Чому?

Завдання сприяє формуванню вмінь самоаналізу, порівняння, виділення головного.

2. Складіть 2 переліки своїх принципів виховання в сім'ї: 1) так, якщо б Ви тільки-но стали батьками; 2) таких, яких Ви дотримуетесь у повсякденному сімейному житті. Порівняйте свої списки, що можна з першого списку вже зараз здійснити? Як реалізувати інші принципи?

Завдання спрямовано на самоаналіз і формування позитивної поведінки батьків.

3. Дерево рівності.

Намалюйте дерево і напишіть, що можна віднести до коріння, стовбуру, листя, де:

коріння — гендерпо-чутливі цінності, підходи та стосунки, яких слід дотримуватися в системі;

стовбур — гендерпо-чутлива і гендерно-рівна політика, система, процедура, програми, які можна використати;

листя — гендерпо-чутлива поведінка і практика [3].

Завдаюся спрямовано на формування гендерної чутливості, запобігання насильству в сім'ї.

4. Напишіть свій закон щодо заборони насильства в сім'ї:

- преамбула (вступ);
- диспозиція (опис становища щодо проблеми);
- гіпотеза (за яких обставин може статися порушення);
- санкції (яке передбачається покарання) [3].

Завдання спрямовано на формування негативного ставлення та усвідомлення проблеми насильства в сім'ї.

5. Питання для обговорення.

1) биття дітей у сім'ї: "за" та "проти";

2) особи похилого віку в сім'ї — жертви насильства чи люди, які прагнуть влади?

- 3) що таке алкоголізм: хвороба, слабкість, потреба у самореалізації?
 - 4) де потрібна тендерна рівність: у сім'ї? суспільстві? Де спочатку?
 - 5) моя дитина — м'я власність?
 - 6) мій дім — моя фортеця?
 - 7) чи існує приватне життя в одруженого чоловіка (жінки)?
 - 8) ревності — прояв любові чи невихованості?
 - 9) чи буває сексуальне насильство чоловіка над дружиною?
- Завдання сприяють аналізу проблем з погляду реалізації в сім'ї.*

6.

- 1—1—1
- 1) намалюйте 2 види діяльності, які ви робите добре;
 - 2) намалюйте свій найкращий успіх у житті;
 - 3) намалюйте місце — ідеальний «дім» своєї душі;
 - 4) намалюйте трьох людей, які найбільше вплинули на вас;

- 5) напишіть 3 слова, які б ви хотіли чути про себе;
- 6) намалюйте, як би ви провели рік, якби знали, що він останній [3].

Завдання сприяє формуванню вмінь самоаналізу, становленню адекватної самооцінки, самоусвідомленню, формуванню на цій основі прагнень до позитивної поведінки.

7. Завдання батькам та дітям разом:

- 1) намалювати кожному своє бачення власної сім'ї;
- 2) намалювати кожному своє життя, якщо воно б розпочалося знов (чи на острові, на якому більше нікого немає);
- 3) намалювати всім разом на одному аркуші сімейне життя, яке можна здійснити по-новому — в нових умовах, де все — інше, треба робити власними руками (острів).

Завдання дає змогу виявити: внутрішньосімейні стосунки, ролі членів сім'ї, прагнення і життєвий досвід кожного, вміння працювати разом, згуртованість сім'ї, самореалізацію кожного в сім'ї.

8. «Повинен і хочу» (парами):

- 1) кожен учасник складає для себе перелік з 10 висловлювань, які починаються одним із формулювань: «Я повинен ...», «Я не можу ...», «Я хочу ...», «Мені подобається ...»;
- 2) учасники зачитують свої переліки;
- 3) учасники повторюють пропозиції, однак с формулюванням: «Я вирішуюсь на ...» і додають висловлювання: «Я відчуваю себе при цьому ...» [6].

Завдання формує розуміння себе і своїх відчуттів, ставлення до своїх дій і бажань.

9. Складіть свій власний закон щодо захисту жіночих прав у сім'ї на основі міжнародних норм щодо рівності чоловіка і дружини у шлюбі.

Обговоріть:

- чи можна його поширити на всі сім'ї, чи тільки па ті, що взяли шлюб?

- переваги і недоліки сім'ї в шлюбі і поза шлюбом з погляду захисту жіночих прав;

- шлюбний контракт — це спосіб захисту прав у сім'ї чи вияв розрахунку, а не почуттів?

- що треба зробити, щоб Ваш закон із захисту жіночих прав діяв? (у сім'ї, громаді, державі);

- чи впливають тендерні стереотипи на захист жіночих прав в Україні? Чому та як?

- коли треба починати формувати тендерну рівність у сім'ї? Як її досягти? Наведіть приклади таких досягнень;

- чи обмежуєте Ви самі свої права в сім'ї? Чому та як? Як це можна ліквідувати?

- чи можете Ви вплинути на прийняття такого Закону в Україні? Що Ви можете для цього зробити?

Завдання сприяє усвідомленню сутності гендерної рівності в сім'ї, своєї ролі у її формуванні в сім'ї та суспільстві, засвоєнню жіночих прав у сім'ї, виробленню стратегії і тактики захисту прав жінок у сім'ї та суспільстві.

10. Ділова гра «Суд».

1) підготовча частина:

паш суд не зовсім типовий, але у ньому обов'язково будуть присутні усі атрибути суду цивілізованих країн. Нетиповість у тому, що предметом його буде не людина, а соціальне явище — наркоманія.

Оберемо дійових осіб, що зайняті у судовиробництві, а саме: прокурора, суддю, адвоката, присяжних, свідків. Свідки можуть використовувати документи і факти. Нагадаємо, що процес суду — це взаємодія конфліктних сторін, що відбувається під керівництвом судді. Прокурор — обвинувачувальна сторона, адвокат — захисна, присяжні — представники народу, що готують вердикт, па основі якого суд виносить остаточний вирок. Свідки представляють суду необхідні документи.

Домашнє завдання учасникам гри: досконало вивчити, використовую-

чи необхідні матеріали і літературу, явище, що буде предметом суду. Під час підготовки до гри явище «наркоманія» слід розглядати з точки зору ролі, яку ви будете виконувати;

2) ігрова частина:

прохання до учасників гри представитись: назвати своє ім'я і роль, яку виконуєш у суді.

Судове засідання відкриває суддя. Надає слово прокурору, котрий виголошує звинувачення. Далі виступає адвокат із захисною промовою. Прокурор і адвокат при необхідності звертаються до свідків, які надають необхідні аргументи і факти. Суддя веде засідання і слідкує за дотриманням порядку і законності.

Після того, як справу прослухано, суд йде, щоб порадитись. Присяжні засідателі і суддя виносять вирок. Суд закінчено.

Головне у такій грі — уміння розглядати речі з різних точок зору. Тоді зрозуміла їх складність, неоднозначність. А ми стаємо мудрішими і непостійними у вирішенні складних проблем, їх оцінці [5].

11. Прочитайте, які права мають члени сім'ї у родині (права не юридичні, а визначені психологами для збереження людської індивідуальності кожного члена сім'ї, її розвитку). Проаналізуйте, чи дотримуєтесь Ви їх, і що вони можуть дати Вам у сім'ї, якщо Ваша сім'я прийме їх за правила поведінки і спілкування. Подумайте, як цього досягти, яка Вам потрібна допомога у реалізації кожного з перелічених прав.

1. Ви маєте право па свій розсуд вирішувати, що робити, як робити і як відчувати.

2. Ви маєте право па свій розсуд вирішувати, робити і відчувати без почуття провини перед іншими.

3. Ви самі відповідаєте за вирішення Ваших проблем.

4. Ви маєте право змінювати свої уявлення.

5. Ви маєте право робити помилки.

6. Ви маєте право не дозволяти іншим маніпулювати Вами.

7. Ви маєте право на свою власну думку.

8. Ви маєте право поводитись самостверджувальпо навіть тоді, коли така поведінка комусь не подобається [1].

Подумайте, чи всі члени Вашої сім'ї повинні мати такі права? Чи стосується це жінок? дітей? дідусів і бабусь? Обґрунтуйте відповідь.

Завдання сприяє формуванню людської гідності, впевненості в собі, виробленню тактики поведінки для запобігання насильству та конфліктам в сім'ї.

12. Прочитайте питання для інтерв'ю з метою визначення їх життєвих цінностей:

1. Якби ти брав участь у грі «Сім'я», то кого б ти став зображувати, ким би ти був: батьком, мамою, собакою?

2. Хто в твоїй сім'ї голова (чи її немає)?

3. Коли ти станеш дорослим, то будеш робити те ж саме, що й твої батьки чи щось інше?

4. Коли ти станеш дорослим, і в тебе з'являться свої діти, ти будеш їх виховувати так само, як тебе, чи по-іншому?

5. Якби вдома тривалий час нікого не було б, кого ти в першу чергу хотів би побачити?

6. Якби з тобою трапилось лихо, ти б розповів про це татові, мамі?

7. Ти відчуваєш страх, що тебе покарає тато, мама? [4]

Проведіть таке опитування серед дітей з неблагополучних сімей (за відсутності батьків) і серед дітей із звичайних сімей. Чи є різниця у відповідях? Яка? Ознайомте батьків цих дітей з кількісними наслідками опитування.

13. Обговоріть у групі:

Ви знаєте, що серед тижня у Вашої дитини день народження. Дитина просить у Вас дозволу взяти з дому продукти для святкового столу і пляшку вина. Що ви їй скажете? [2] Обґрунтуйте відповідь.

Література

1. Бондаровська В. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству. — К.: СДМ-Студіо, 1999, — 63 с.

2. Мезенцева Г.О., Сліпак С.М., Пономаревська О.І. Робота з батьками. — Ніжин: ред. — вид. відділ НДПУ, 2000, — 34 с.

3- Ми уповноважені сказати. К.: Інф. копс. жіночий центр, 1999, — 33 с.

4. На благо ребенка вместе с семьей. Развитие системы защиты детей в Сегежском районе. — М.: Периодика, 1999, — 216 с.

5. Пихіна Н.П., Яковець Н.І. Соціально-педагогічні основи профілактики адиктивної поведінки учнів. — Ніжин: ред. — вид. відділ НДПУ, 2000, — 29 с.

6. Семиченко В.А. Психология общения. — К.: Маріср-S, 1998, — 33 с.

Зміст

Вступ.....	3
I. Теоретичні основи соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю.....	4
Завдання для самоперевірки.....	18
Література.....	19
II. Законодавче забезпечення соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю і дітьми девіантної поведінки.....	21
Завдання для самоперевірки.....	35
Література.....	35
III. Види соціально-педагогічної роботи з неблагополучною сім'єю.....	36
Завдання для самоперевірки.....	44
Література.....	44
IV. Робота соціального педагога.) різними категоріями неблагополучних сімей.....	46
4.1. Соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки та їх сім'ями.....	46
Завдання для самоперевірки.....	63
Література.....	64
4.2. Соціально-педагогічна робота з сім'ями хворих на алкоголізм і наркоманію.....	65
Завдання для самоперевірки.....	78
Література.....	79
4.3. Робота соціального педагога з сім'єю, де є насильство щодо членів родини.....	81
Завдання для самоперевірки.....	96
Література.....	97
4.4. Особливості соціально-педагогічної роботи з сім'ями, які пережили втрату.....	100
Завдання для самоперевірки.....	107
Література.....	108
4.5. Особливості роботи з різними типами сімей.....	108
Завдання для самоперевірки.....	115
Література.....	116

Додаток 1. Порівняльна характеристика діяльності притулку для неповнолітніх та інтернату соціального патронажу дітей	117
Додаток 2. Матеріал для роботи у групах взаємодопомоги (з членів неблагополучних сімей)	124
Література	128

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навчальний посібник / І. М. Трубавіна — К., 2002. — 132 с.

Трубавіна Ірина Миколаївна — науковий консультант ДЦССМ, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник кафедри педагогіки ХДПУ ім. Г. С. Сковороди.

Технічний редактор
А. Л. Рачнмов
Комп'ютерний макет:
Д. Л. Цюнко

*Підписано до друку 22.06.2001 р. Формат 60х84/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Замовлення № 936*

*Віддруковано І оригінал-макета замовника в ТОВ ВКП "Аспект "
м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 А
тел/факс: (04631) 3-11-08
тел.: (04631) 3-18-03*

